



**ARCHEOLOGIENOTA
RUBENSSITE**

-

**Wapper 9-15 en Hopland 13
Antwerpen**

-

VERSLAG VAN RESULTATEN

Stad Antwerpen dienst archeologie
Anne Schryvers
september 2020



Inhoud

1	Beschrijving van het project.....	4
1.1	Inleiding.....	4
1.2	Administratieve gegevens projectgebied.....	5
1.3	Situering projectgebied op de topografische kaart en kadaster	6
1.4	Doelstellingen en methodiek van het bureauonderzoek.....	7
1.5	Archeologische voorkennis	8
1.6	Lokalistaie en beschrijving van de relevante ingrepen	10
2	Archeologisch bureauonderzoek/Assessment	12
2.1	Algemene beschrijving projectgebied.....	12
2.2	Landschap, bodem en geo(morfo)logie.....	13
2.3	Gekende waarden en historische bronnen.....	155
2.3.1	Historische situering.....	15
2.3.2	Archeologische situering	30
2.3.3	Datering en interpretatie van het onderzochte gebied.....	31
2.3.4	Archeologische verwachting.....	33
2.4	Synthese bureauonderzoek	34
2.5	Potentieel op kennisvermeerdering.....	36
2.6	Afweging vooronderzoek met ingreep in de bodem	37
2.7	Conclusie	37
3	Bronnen.....	39
4	Lijst van figuren	40
5	Bijlagen.....	42



PETRUS PAULUS RUBENS

De noble origine, mais encor plus noble par les rares dons de les qu'il étoit pourveu: car c'est lui pour qui toutes arts liberaux ont employez toutes leur sciens, son pour amasser dans lui, le plus haut de leur pouvoir, certe la peinture ayant fait un compact avec la fame pour promulger ses loanges par tout l'univers, n'a point manquée en son intention, mais l'Eloquence, accompagnée de la Dignité et Richesse, la tellement adonnée, que le Roi d'Espagne, le Roi de France, et le Roi d'Angleterre, en temoignage de ses merites, lui ont fait l'honneur de leur ordres de Chevalerie. A son est le pillade ceste heure, se na-tivité, le 28. de Juin, 1577. au si du deplorable tour de son trespas, l'an 1640, le 30 de mai.



1 BESCHRIJVING VAN HET PROJECT

1.1 Inleiding

Deze archeologienota werd opgesteld in het kader van de aanvraag tot stedenbouwkundige vergunning voor de bouw van een onthaal- en belevingscentrum op de Rubenssite. Deze nieuwbouw zal worden opgericht in Hopland 13 en zal onder andere de ticketbalie, een museumshop, een museumcafé, een leeszaal en bibliotheek en kantoren voor het museum Rubenshuis en het onderzoeksinstituut Rubenianum herbergen.

Uit onderzoek bleek dat de onbebouwde ruimte op Hopland 13 de meest geschikte locatie was voor de realisatie van deze nieuwbouw. In het 'Ruimtelijk Uitvoeringsplan (RUP) Binnenstad' is deze bouwzone echter ingekleurd als groenzone. Om het ontwerp te realiseren is er een 'Ruimtelijk Uitvoeringsplan (RUP) Rubens' in opmaak waardoor een stukje van deze bestemming verandert in een zone voor centrumfuncties en de realisatie van een gebouw hier wel mogelijk wordt. Als compensatie wordt er groen voorzien op de Kolvenierssite.

In het kader van de bouwaanvraag en de aanpassingen diende een beheerplan te worden opgesteld. Op vraag van architectenbureau Robbrecht en Daem werd een archeologisch luik toegevoegd om een correcte archeologische inschatting te maken van de site in functie van het beheerplan. Deze opdracht werd uitgevoerd door Ruben Willaert NV: Aaron Willaert en Bart Bot, *Rubenshuis (Antwerpen, Antwerpen). Archeologische inschatting in functie van beheersplan*, Sint-Michiels-Brugge, maart 2020. De gegevens uit deze publicatie zijn met toestemming van Ruben Willaert NV integraal gebruikt voor het opmaken van deze archeologienota.

Volgens het Onroerend Erfgoed decreet van 12 juli 2013, artikel 5.4.1, moet een bekrachtigde archeologienota toegevoegd worden bij de aanvraag van een stedenbouwkundige vergunning met ingreep in de bodem in volgende situaties:

1° aanvragen met betrekking tot percelen die gelegen zijn in een voorlopig of definitief beschermde archeologische site;

2° aanvragen waarbij de totale oppervlakte van de ingreep in de bodem 100m² of meer beslaat en de totale oppervlakte van de kadastrale percelen waarop de vergunning betrekking heeft 300m² of meer bedraagt en waarbij de betrokken percelen geheel of gedeeltelijk gelegen zijn in archeologische zones, opgenomen in de vastgestelde inventaris van archeologische zones;

3° aanvragen waarbij de totale oppervlakte van de ingreep in de bodem 1000m² of meer beslaat en de totale oppervlakte van de kadastrale percelen waarop de vergunning betrekking heeft 3000m² of meer bedraagt en waarbij de percelen volledig gelegen zijn buiten archeologische zones, opgenomen in de vastgestelde inventaris van archeologische zones.

Het projectgebied is gelegen in een archeologische zone, met name in de historische stadskern die als dusdanig staat aangeduid op de vastgestelde inventaris van archeologische zones. De totale oppervlakte van de ingreep in de bodem buiten gabarit bedraagt meer dan 100m² (579 m² om precies te zijn) en totale oppervlakte van de percelen waarop de vergunning betrekking heeft meer dan 300 m² (3280 m² meer bepaald). Zie bijlage 1.

In deze archeologienota werden in eerste instantie alle archeologische en cultuurhistorische waarden in kaart gebracht die zich (mogelijk) binnen het projectgebied bevinden. Hiervoor werd gebruik gemaakt van het bureauonderzoek door Ruben Willaert NV. Er werd vervolgens nagegaan wat de geplande ingrepen in de bodem zijn en de impact hiervan op de archeologische waarden. Op basis hiervan is een programma van maatregelen opgesteld.



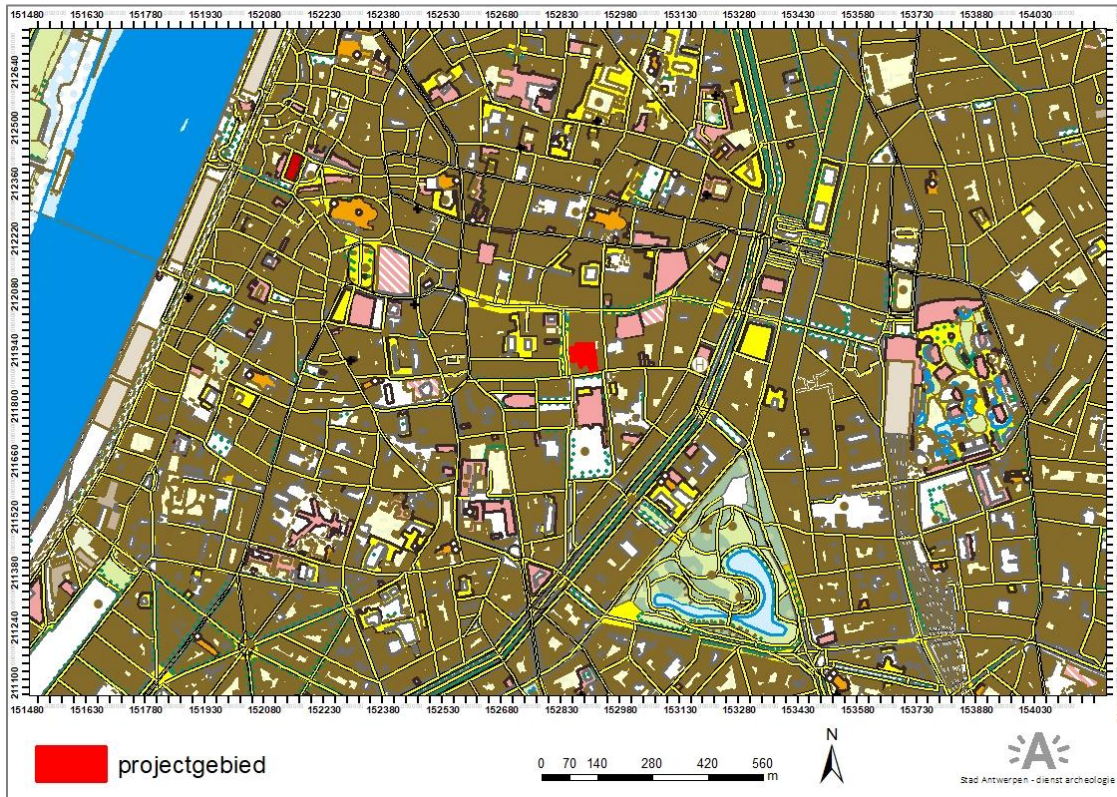
1.2 Administratieve gegevens projectgebied

Administratieve gegevens project	
Naam onderzoek	Archeologienota Rubenssite
Datum onderzoek	juli-september 2020
Projectcode Onroerend Erfgoed Vlaanderen	2020169
Wettelijk depot	Niet van toepassing
Erkende archeoloog	Anne Schryvers OE/ERK/Archeoloog/2015/00082
Auteur	Anne Schryvers

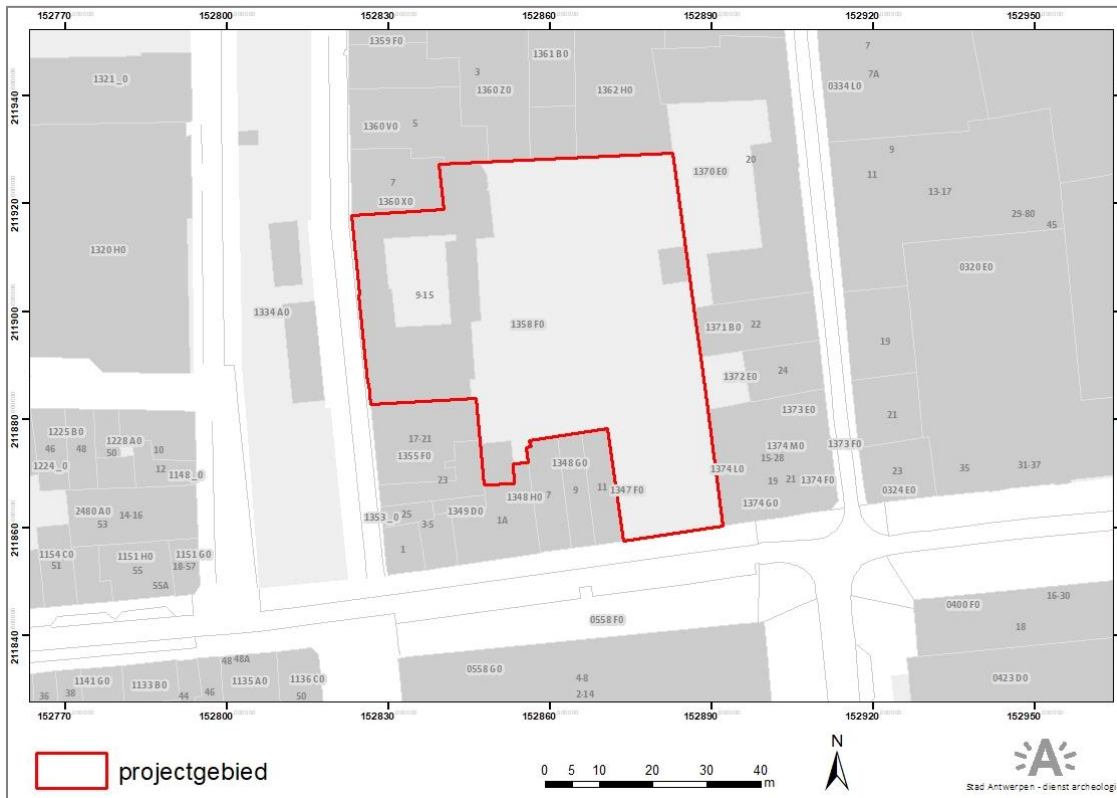
Administratieve gegevens projectgebied	
Provincie	Antwerpen
Gemeente	Antwerpen
Straat	Wapper 9-15 en Hopland 13
Lambertcoördinaten (‘bounding box’)	NW-hoek X 152822,851 Y 2119117,94 ZO-hoek X 152892,014 Y 211860,425
Kadastrale gegevens	Antwerpen, afdeling 3, sectie C, perceelnummer 1358 F
Oppervlakte	3280 m ²



1.3 Situering projectgebied op de topografische kaart en kadaster



Figuur 1. Topografische kaart met aanduiding van het projectgebied (bron: GIS stad Antwerpen, aanmaak 02/09/2020)



Figuur 2. Kadastrale kaart met aanduiding van het projectgebied (bron: GIS stad Antwerpen, aanmaak 02/09/2020)



1.4 Doelstellingen en methodiek van het bureauonderzoek

Vraagstelling: het bureauonderzoek heeft tot doel om op basis van bestaande bronnen de archeologische en cultuurhistorische waarden van het projectgebied in kaart te brengen. Eveneens wordt getracht de karakteristieken en de bewaringstoestand ervan in te schatten en te bepalen op welke wijze er met het terrein dient te worden omgegaan bij de geplande bodemingrepen.

Volgende onderzoeksvragen worden behandeld:

- Wat zijn de geo(morfo)logische en bodemkundige kenmerken van het onderzoeksgebied?
- Wat zijn de gekende historische en archeologische gegevens over het projectgebied?
- Kan de bewaringstoestand van de ondergrondse resten worden ingeschat? Zijn er aanwijzingen dat de bodem al (gedeeltelijk) verstoord is?
- Wat is de impact van de geplande werken op het bodemarchief?

Vervolgens wordt nagegaan of het bureauonderzoek voldoende informatie gegenereerd heeft om een programma van maatregelen op te stellen. In dit programma wordt de wijze bepaald waarop met (eventuele) archeologische waarden moet worden omgegaan bij de geplande bodemingrepen.

Daartoe moet de verzamelde informatie toelaten om:

- de hoogstwaarschijnlijke aan- of afwezigheid van een archeologische site afdoende te staven
- een gemotiveerde uitspraak te doen over het al dan niet moeten nemen van maatregelen

Indien van toepassing:

- een plan van maatregelen voor een archeologische opgraving maken
- een plan van maatregelen voor een behoud in situ opmaken

Randvoorwaarden: alleen de ingrepen buiten gabarit zijn onderwerp van deze studie

Methodiek

Voor het bureauonderzoek is gebruik gemaakt van de bureaustudie door Ruben Willaert NV. Deze gegevens werden gecombineerd met de expertise en de kennis van de dienst archeologie van de stad Antwerpen aangaande de site.

De aardkundige gegevens werden online opgezocht via www.geopunt.be. Vervolgens zijn deze gegevens verwerkt en geïnterpreteerd door medewerkers van de dienst archeologie van de stad Antwerpen in combinatie met de gegevens die reeds door Ruben Willaert NV verzameld werden.

Het wetenschappelijk advies tenslotte is gebaseerd op een combinatie van gegevens uit de bureaustudie door Ruben Willaert NV, de archeologische databank van de stad Antwerpen, de expertise van de stedelijke dienst archeologie, de CAI, de beschikbare cartografische bronnen en de aardkundige gegevens. Deze gegevens en kennis werden toegepast op de zone die verstoord zal worden en leidde zo tot een degelijk wetenschappelijk advies.



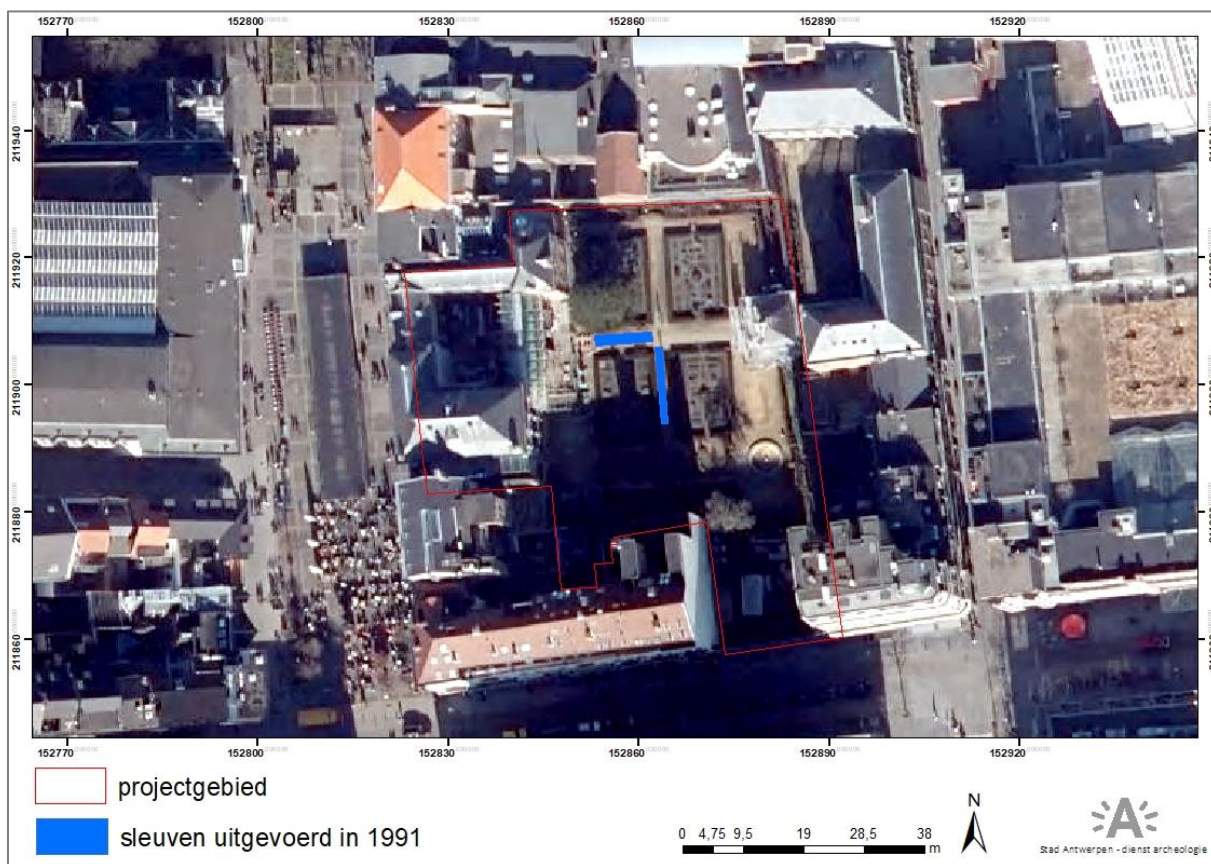
1.5 Archeologische voorkennis

Binnen de grenzen van het plangebied werd reeds een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Dit onderzoek werd uitgevoerd door de stedelijke dienst archeologie van de stad Antwerpen onder leiding van Johan Veeckman in juni 1991 (CAI-locatie ID156387). Het gaat om twee proefsleuven aangelegd in functie van de historische reconstructie van de tuin (figuur 3).

Er werden twee proefsleuven gegraven haaks op elkaar en centraal in de tuin (figuur 4). De noordelijke sleuf mat 10 x 1,60 m, de zuidelijke sleuf 12 x 1 m, beide werden tot een diepte van ca. 70 cm uitgegraven. De archeologische resultaten waren schaars, alleen in de noordelijke sleuf kwam een relatief recent bakstenen afvoerkanaaltje aan het licht.



Figuur 3. Twee proefsleuven in tuin van het Rubenshuis uitgevoerd door Johan Veeckman in 1991



Figuur 4. Inplanting van de sleuven uitgevoerd in 1991 in de historische tuin



1.6 Lokalisatie en beschrijving van de relevante ingrepen

Het stadsbestuur van Antwerpen gaf architectenbureau Robbrecht en Daem de opdracht de Rubenssite te herdenken en te voorzien voor een volwaardige inkom en bezoekerscentrum. Dit onthaal- en belevingscentrum komt er in Hopland 13 en zal tot verdieping -2 worden uitgewerkt. Er komt een ticketbalie, museumshop, museumcafé, leeszaal, bibliotheek, kantoren voor het museum Rubenshuis en het onderzoeksinstituut Rubenianum.

Met het oog op de inrichting en aanpassing van de Rubenssite zijn er enkele noodzakelijke bodemingrepen gepland. Zie uitgravingsplan in bijlage. In functie van deze bodemingrepen wordt deze archeologienota opgesteld.

In een eerste fase zijn er sleuven gepland voor de nutsleidingen. Het gaat over sleuven van 60 cm breed en 80 cm diep. Deze sleuven zijn goed voor een totale bodemingreep van 64 m² en bevinden zich hoofdzakelijk ten zuiden van de historisch aangelegde tuin van de Rubenssite. (bijlage 1 en figuur 5).

In een tweede fase worden twee grotere uitgravingen voorzien.

Een eerste uitgraving is noodzakelijk omwille van de installatie van de septiek, twee pompputten, een regenwaterput en de betonnen caniveau voor luchtname. Deze installaties bevinden zich vlakbij elkaar in de zuidoostelijke hoek van de Rubenstuin. Doordat ze vlakbij elkaar gelegen zijn, is er in het totaal sprake van een zone van 122 m². die zal worden uitgegraven tot een diepte van max. 2,8 m (bijlage 1 en figuur 5).

Een tweede grote uitgraving is de uitgraving in functie van de nieuwbouw die zal worden opgetrokken langs Hopland 13 op het stukje terrein dat een zuidelijke uitstulping van de Rubenssite vormt en beter bekend staat als de 'ganzenwei'. De uitgraving hier gaat tot -9,735 m beneden maaiveld en dit over een oppervlakte van 393 m² (bijlage 1 en figuur 5).

Deze archeologienota is opgesteld in het kader van deze bodemverstoringen.



Figuur 5. Overzicht van de geplande ingrepen in het projectgebied



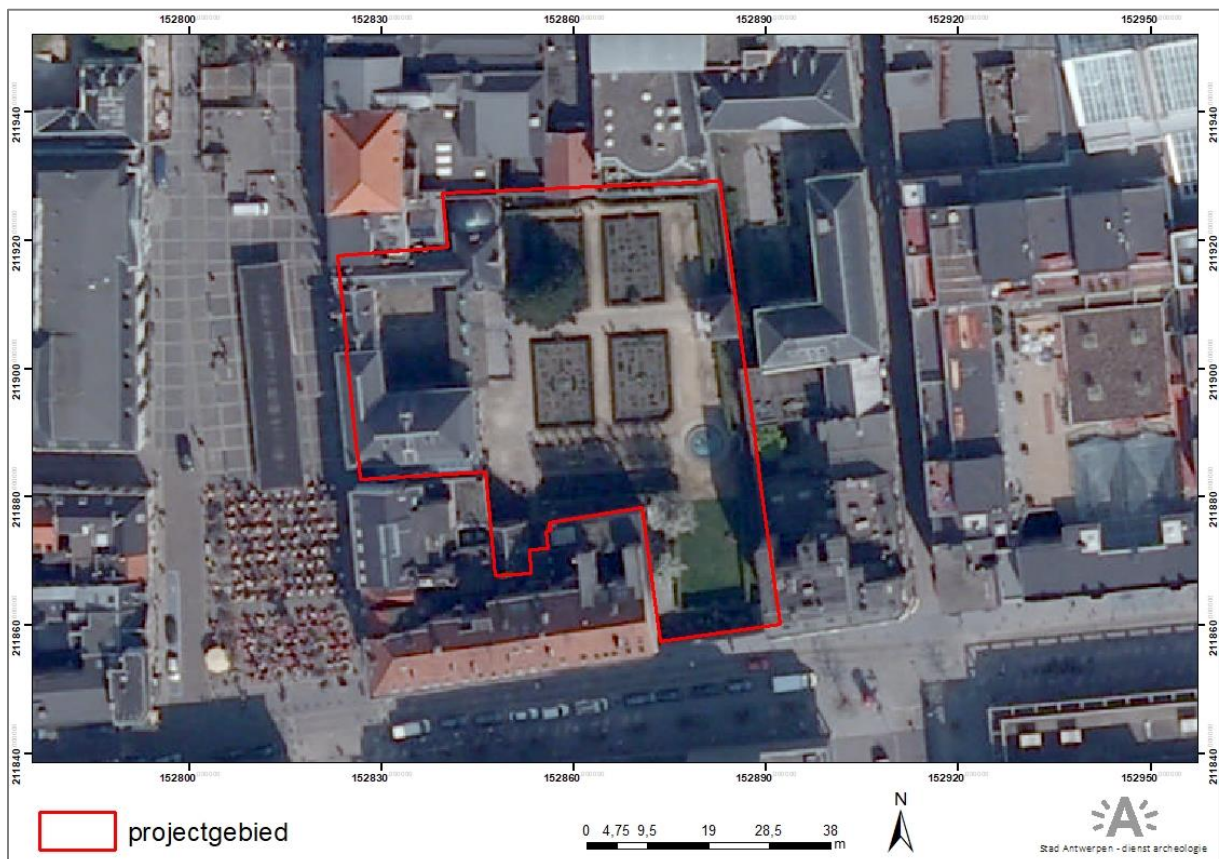
2 ARCHEOLOGISCH BUREAUONDERZOEK/ASSESSMENT¹

2.1 Algemene beschrijving projectgebied

Het projectgebied Rubenssite heeft een totale oppervlakte van ca. 3280 m² en bestaat uit een geheel van gebouwen rondom een rechthoekige binnenplaats met portiek, een achterliggende tuin met tuinpaviljoen en een hoveniershuisje. Na de oorlog is de tuin vergroot met een uitstulping langs de zuidelijke zijde (kant Hopland), de zogenaamde Ganzenweide.

De bebouwing in het westelijk deel van het plangebied (kant Wapper) is het Rubenshuis zelf, de plek waar de schilder met zijn familie woonde en zijn atelier had. Het Rubenshuis is onderkelderd. Het deel onder het woonhuis is vermoedelijk 18de-eeuws op basis van de steekappen, maar er werden ook 16de-eeuwse sporen aangetroffen. Het deel onder het schildershuis bevat een muur die vermoedelijk 17de-eeuws is. De kelders hebben een diepte tot ca. 2,5 m-mv.

Ten oosten van het projectgebied (buiten het projectgebied) bevindt zich het voormalige Kolveniershof. In Rubens' tijd kwam in dit hof de Antwerpse schuttersvereniging de Kolveniersgilde samen voor haar schietoefeningen en feestelijke bijeenkomsten. Sinds 1981 is het Kolveniershof gerestaureerd en huist hier het Rubenianum, het onderzoeksinstituut voor Vlaamse kunst van de 16de en 17de eeuw.



Figuur 6. Luchtfoto Rubenssite met aanduiding van het projectgebied (bron: luchtfoto 2010 stad Antwerpen - aanmaak 02/09/2020)

¹ Ruben Willaert NV, 2020

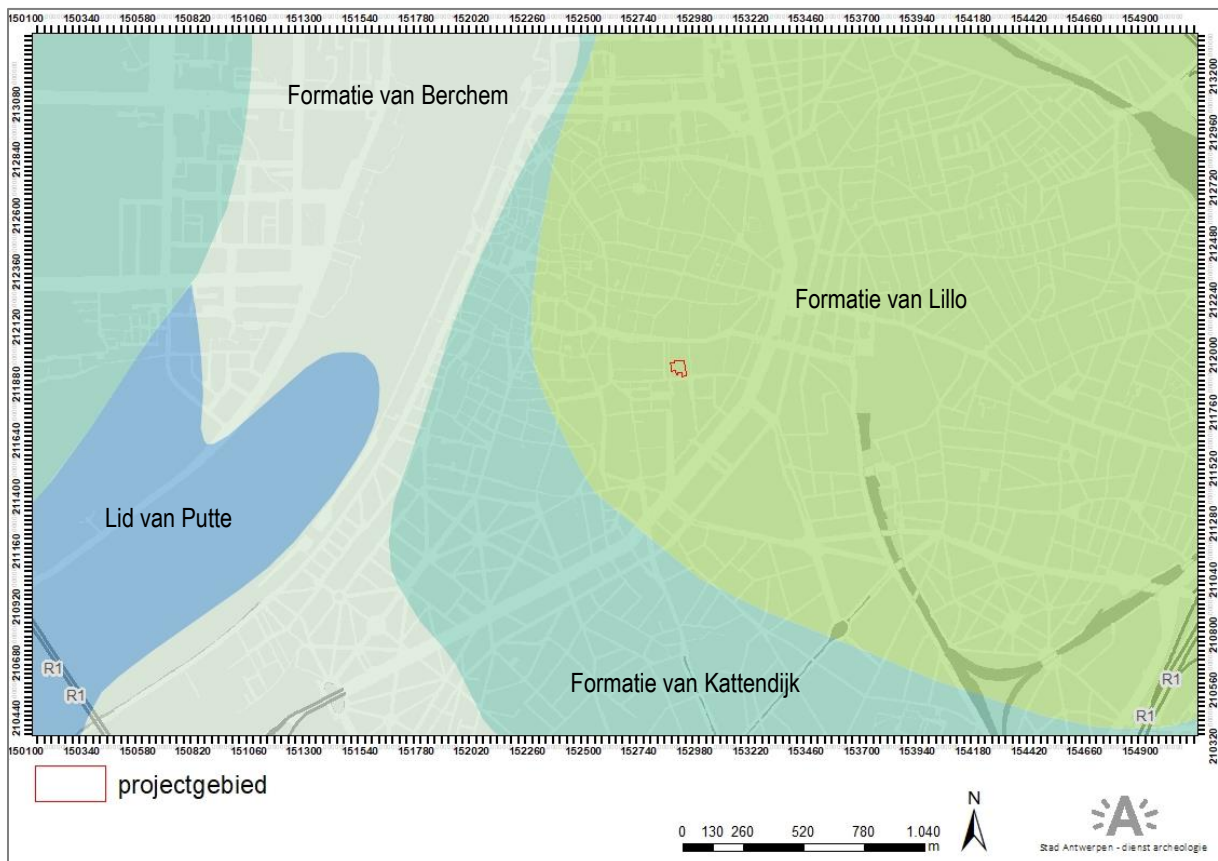


2.2 Landschap, bodem en geo(morfo)logie

Antwerpen is gelegen in de Scheldevallei en behoort tot het Beneden-Scheldebekken. Het projectgebied bevindt zich op de rechteroever van de Schelde, binnen de historische stadskern van Antwerpen. Het gebied waar de stad Antwerpen zich ontwikkelde, bevindt zich nabij de samenloop van de rivieren Schelde en Schijn. Hoewel beide rivieren doorheen de tijd wijzigingen ondergingen, speelt vooral de Schelde een cruciale rol in de stadsontwikkeling.

Het projectgebied Rubenssite situeert zich op een hoogte van 7.4 – 7.8 m TAW en helt af in oostelijke richting.

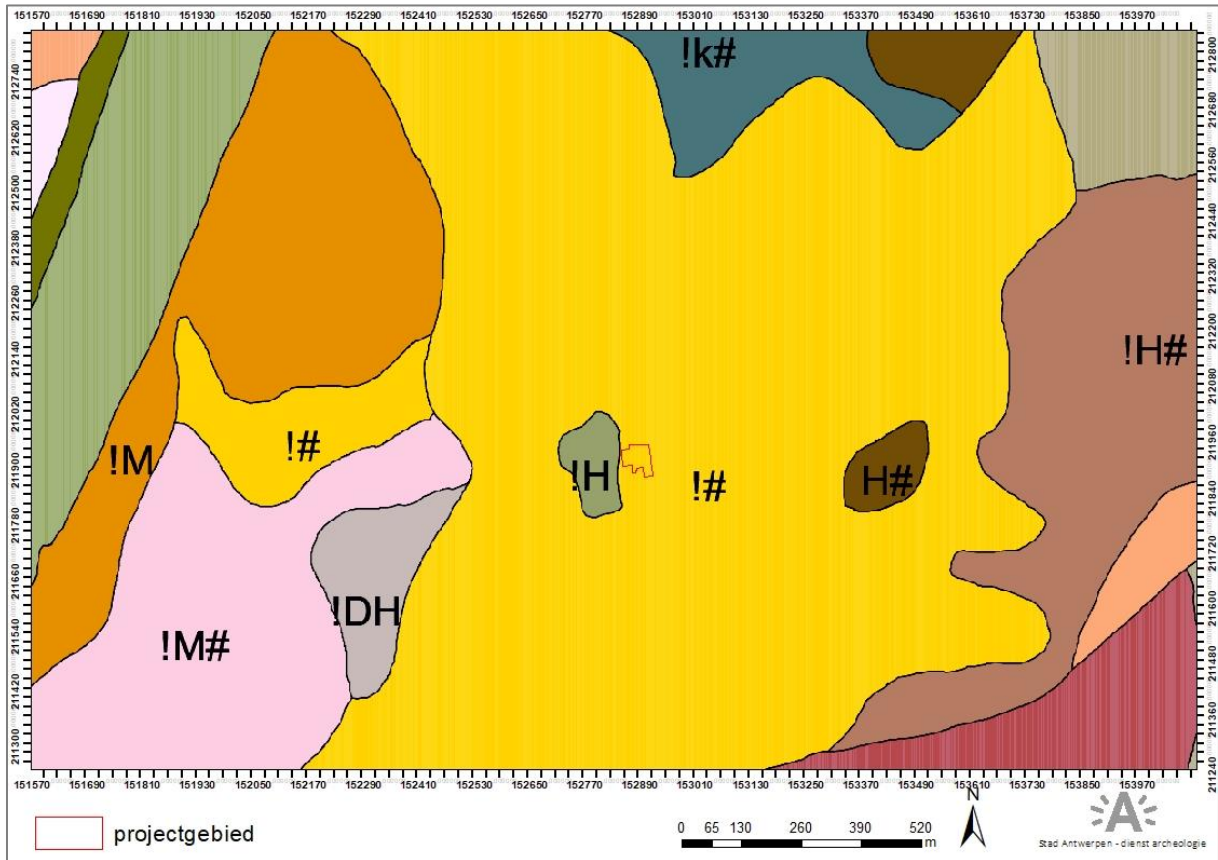
Volgens de Tertiair geologische kaart (figuur 7) is het projectgebied gelegen in de Formatie van Lillo. Deze formatie bestaat uit ondiep mariene afzettingen en komen voor in de streek van Antwerpen en het noordelijke deel van de Antwerpse Kempen. De afzetting bestaat uit grijsbruine glaconiethoudende kleiige zanden met schelpenlagen en naar boven toe vermindert geleidelijk de klei- en fossielinhoud en in de toplagen verdwijnen de schelpen.



Figuur 7. Tertiaire bodemkaart met aanduiding van het projectgebied (bron: Geopunt, aanmaak 02/09/2020)



De Tertiaire afzettingen worden afgedekt door jongere Quartaire afzettingen. In het projectgebied bestaan deze afzettingen uit een basis van fluviatile afzettingen van het Weichseliaan gevolgd door een eolische afzetting van het Weichseliaan tot mogelijk Vroeg-Holoceen (Quartair type 3a) (figuur 8). Binnen deze afzetting kunnen hellingsafzettingen van het Quartair voorkomen zodat lokaal deze eolische afzetting ontbreekt.



Figuur 8. Quartaire bodemkaart met aanduiding van het projectgebied (bron: Geopunt, aanmaak 02/09/2020)

Op de bodemkaart 1:20.000 is het projectgebied niet gekarteerd wegens de ligging ervan in de bebouwde kom van Antwerpen. Deze kaart werd dan ook niet opgenomen in de archeologienota.



2.3 Gekende waarden en historische bronnen

2.3.1 Historische situering

Het projectgebied Rubenssite maakt sinds de vierde stadsuitbreiding deel uit van het grondgebied Antwerpen. Hieronder volgt een korte historische schets over het ontstaan van de stad en de stadsuitbreidingen.

Historische schets Antwerpen - stadsuitbreidingen²

In de huidige historische kern van Antwerpen bevonden zich ooit een aantal aaneengesloten droge stuifzandruggen die bepalend zijn voor het ontstaan van Antwerpen langs de rechteroever van de Schelde en voor de morfologische ontwikkeling van de stad. Een eerste keten van vier onregelmatig gevormde zandruggen strekte zich uit van oost, huidige Rooseveltplaats, naar west, Steen. Een tweede aaneenschakeling van hoogten lag langs de Schelde tussen de huidige Gedempte Zuiderdokken en het Steen. Waar de rivier de stuifzandruggen raakte, slibden de ruggen aan en erodeerden de depressies ertussen. Een vijftal landtongen, waarvan de latere Werf de grootste was, werden afgewisseld door inhammen.

Reeds in de steen- en bronstijd worden de stuifzandruggen van Antwerpen bezocht, maar de eerste sporen van permanente bewoning dateren uit de Gallo-Romeinse tijd. Er zijn verschillende archeologische bewijzen van een meerkernige Gallo-Romeinse nederzetting op de heuvelruggen langs de Schelde. De omgeving van de Suikerrui vormde vanaf de 9de eeuw het zwaartepunt van een Karolingische nederzetting, bewoningssporen uit de tussenliggende Merovingische periode werden nog steeds niet gevonden. Toch zijn er aanwijzingen dat een deel van de Gallo-Romeinse nederzetting bleef voortbestaan op de heuvelrug langs de Schelde in de omgeving van de huidige Kloosterstraat. Waarschijnlijk stond daar ook de eerste Antwerpse kerk, gewijd aan de heiligen Petrus en Paulus, vermeld in 728, binnen of vlakbij een Merovingische versterking of *castrum*.

Het *castrum* en de Sint-Petrus-en Paulus-kerk verdwenen bij de verwoesting van de civitas Antwerpen door de Noormannen in 836. Een nieuwe nederzetting ontstond kort na de inval, niet op dezelfde plek maar een kilometer meer noordwaarts, in de omgeving van de Suikerrui. De reden voor deze abrupte topografische verschuiving is de opname van Antwerpen in het door de Noormannen gecontroleerde handelsverkeer tussen Scandinavië en West-Europa. De nieuwe locatie was voor het aanmeren en bergen van schepen beter geschikt, de hoogte achter de Werf kon uitstekend dienen als versterking.

Zo ontwikkelde zich dus in de late 9de-vroege 10de eeuw een versterkte handelsnederzetting langs de Schelde ter hoogte van de Werf. Deze versterking of 'burcht' werd beschermd door een aarden wal, later aangevuld met een brede burchtgracht. Binnenin bevond zich een radiaal gegroepeerde nederzetting met houten huizen en straten binnen een areaal van 2,5 ha.

In de 10de eeuw richtte Keizer Otto II (967-983) de handelsplaats in als markgraafschap Antwerpen om als grenspost van het keizerrijk Lotharingen te functioneren. De verdediging van de Ottoonse burcht was van groot belang en zo werd er -waarschijnlijk al in begin van de 11de eeuw- een stenen burchtmuur aan de verdedigingsstructuur toegevoegd. Een ander gevolg van deze politieke beslissing was dat er zich in de burchtzone verschillende diensten vestigden zoals een tolhuis, een munthuis, het huis van de markgraaf, een markt, een kerk en een vierschaar waardoor de oorspronkelijke bewoners werden gedwongen zich rond de burcht te vestigen.

Tijdens het beleg van Boudewijn V van Vlaanderen in 1055 was het niet de burcht zelf die werd ingenomen (mogelijk dankzij de verdedigingsstructuren??) maar wel de prestedelijke nederzetting rond de burcht. Vermoedelijk daarom werd deze nederzetting in de 2de helft van de 11de eeuw al van een defensieve structuur voorzien: een watersingel met ophaalbruggen zonder wallen of poorten. Deze watersingel verbond de inhammen

² ASSAERT 2010, BELLENS 2012, BERTELS 2010 en VOET 1978



van de Koolvliet en de Suikerrui zodanig dat er een driehoekig, beschermd woongebied van ± 19 ha rond de burcht ontstond; de zogenaamde ruiendriehoek.

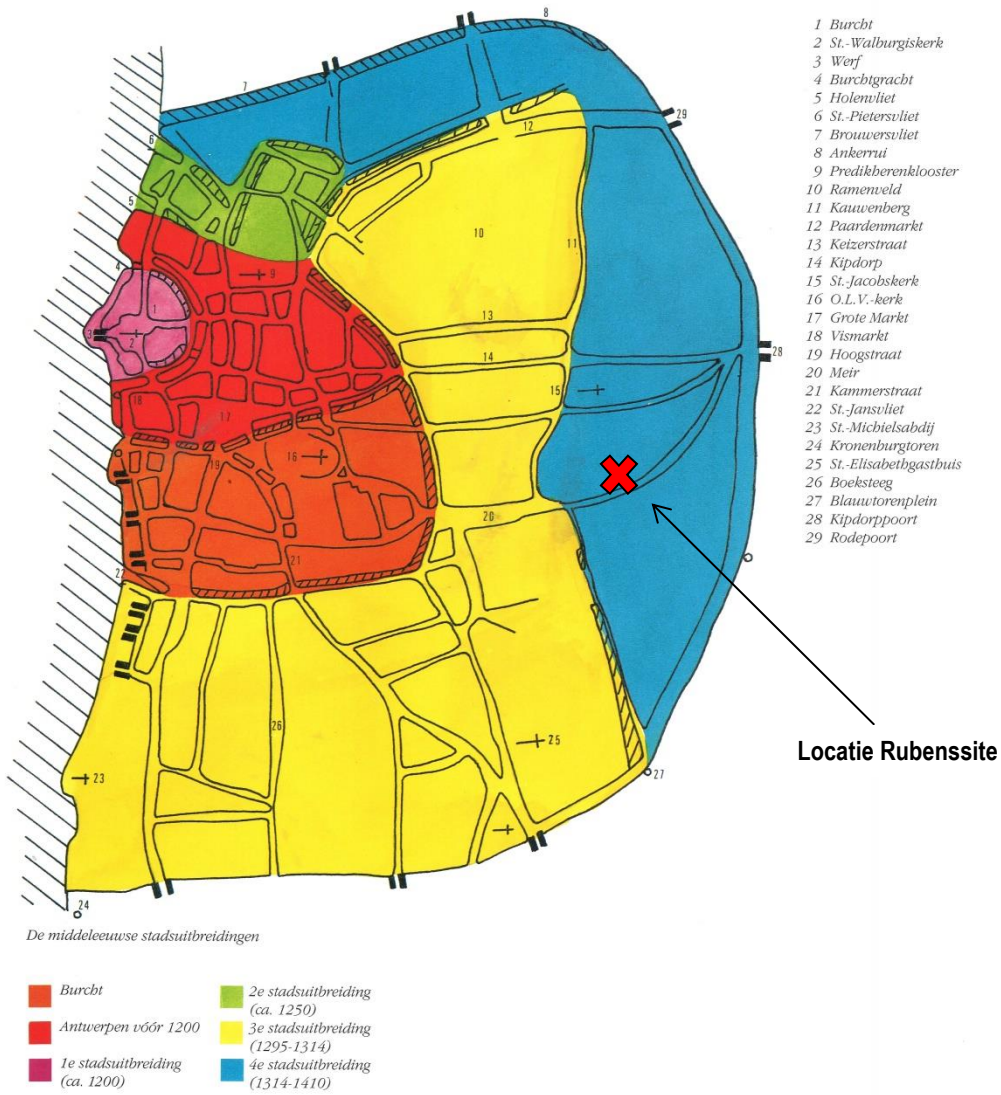
In de 12de eeuw wordt het belang van de portus Antwerpen steeds groter, wat zich vertaalt in het inrichten van twee markten: de Vismarkt bij de Burcht en een forum aan de zuidrand (de latere Grote Markt). De resterende ruimte binnen de ruiendriehoek is in de eerste kwart van de 12de eeuw als zo goed als volgebouwd waardoor er behoefte ontstaat aan droog en betrouwbaar bouwterrein. Dit wordt gevonden in zuidelijke richting en zo is er historisch gezien sprake van een eerste stadsvergroting (wat op zich niet helemaal correct is aangezien Antwerpen pas in 1221 stadsrechten verkrijgt van hertog Hendrik I van Brabant).

De 12de-eeuwse ontwikkeling buiten de ruiendriehoek en de geïncorporeerde kerkelijke gronden van de OLV Kathedraal zijn erg kwetsbaar en de noodzaak van een nieuwe, meer uitgebreide versterking dringt zich op. Te meer omdat het politieke klimaat in 1190 erg onrustig wordt door toedoen van de Duitse keizer. De nieuwe versterking loopt vanaf de inham van de Sint-Jansvliet langs de depressie ten zuiden van de Hoogstraat, naar de Meir op vervolgens aan te sluiten op de oostelijke hoek van de ruien. Op deze manier wordt het grondgebied van 'Antwerpen' vergroot tot 40 ha. Nieuw is dat deze stadsversterking niet alleen uit een watersingel met ophaalbruggen bestaat, maar dat er ook een aarden wal en poorten aan worden toegevoegd. De zes poorten in de nieuwe omwalling of vesten zijn: de Sint-Janspoort, de Kammerpoort, de Meirpoort, de Sint-Katelijnepoort, de Wijngaardpoort en de Koepoort. Zo is het duidelijk dat de Koepoortstraat al van in het begin een belangrijke uitvalsweg vormde voor de stad.

Omdat een belangrijk deel van deze eerste stadsvergroting de immuniteitsgronden van de kathedraal betreft, dringt het ruimtetekort zich opnieuw snel op. Er ontstaan rond 1250 twee buitenwijken, Kipdorp en Klapdorp, die in 1250 bij de stad worden gevoegd als tweede stadsvergroting. Het gaat echter slechts over een toename van 6 ha.

De derde stadvergroting is rond 1315. Dit keer gaat het over een serieuze uitbreiding waarna Antwerpen een globaal rechthoekig plan van 155 ha beslaat. De nieuwe verdedigingsstructuur is echter rommelig en chaotisch, bestaande uit een brede, gegraven gracht met vesten. Er bevinden zich twee torens ter bescherming, de Blauwe Toren in het oosten en de Kronenburgtoren langs de Schelde. Tegelijk wordt de Schelde in deze periode voorzien van een Scheldemuur met torens en poorten ter bescherming van de stad.

In 1410 is er sprake van een vierde stadsvergroting, voorafgegaan door opnieuw een expansie van de stad én vooral van de uitbouw van de verdedigingsstructuren. In het begin van de 15de eeuw was het grondgebied van Antwerpen ruim 200 ha groot en voorzien van een stenen omwalling met 50 torens en 19 water- en landpoorten. Deze omwalling blijkt echter snel een strop voor de verdere ruimtelijke expansie van de stad. De aanloop naar de Gouden Eeuw werd dan ook gekenmerkt door een grootschalige inbreiding van het stedelijke centrum waarbij grondspeculatie de belangrijkste ordenende factor was.



Figuur 9: Stadsuitbreidingen van Antwerpen met aanduiding van de Rubenssite



Historische schets projectgebied Rubenssite³

Op basis van onze kennis over de stadsontwikkeling van Antwerpen kan worden verondersteld dat het plangebied minstens sinds de 14de eeuw bebouwd werd (vierde stadsuitbreiding) maar het is uiteraard zeer aannemelijk dat er al vroeger bewoning was op deze locatie. Bij een viertal percelen ten noorden van het plangebied, op de hoek van de Meir en Wapper, kan op basis van archivalische bronnen immers reeds veel vroeger al de aanwezigheid van 'een huis met tuin' aangetoond worden. De hypotheekwaarde bleek even hoog als de beste panden in de binnenstad, het was dus een gegeerde plek om te wonen.

In de 15de eeuw maakte het projectgebied deel uit van een veel groter eigendom, een eigendom die zich uitstrekte van de Meir tot Hopland. De oudst gekende vermelding van dit domein is in 1486, wanneer de bronnen het toeschrijven aan Ambrose Hoehstuder, een koopman uit Augsburg en lid van een bekende koopmanfamilie in Antwerpen. Het terrein kende in de loop der jaren verschillende eigenaars.

In het begin van de 16de eeuw is enig verval merkbaar in dit deel van de stad. De Meir was nog slechts schaars bebouwd en achter de gebouwen werden de onbebouwde terreinen ingericht als moestuin of raamhof. Ook het uitgestrekte terrein tussen Meir en Hopland blijkt een raamhof te zijn geworden, wellicht ingericht door Peeter Hoons, lakenhandelaar.

Dit grote eigendom werd dus 'raamhof' genoemd op het moment dat de Kolveniersgilde uit noodzaak een lening moest afsluiten voor *'haren nyeuwen huysinge metten hove dairane gelegen, geheten den Coloveniershof, gestaen ende gelegen bij "t hoplant, neffens den raemhof toebehoorende Peter Hoons, lakenbereyder, ter eenre, ende d"nyeustraetken aldair, ter ander zyde, comende metten eynde aen Jans [van Vlederacker] den besaentouwers erve'*. Deze beschrijving suggereert dat het gebouw aan Hopland stond en dat het einde van het oefenterrein aan een eigendom aan de Meir paalde.

De jaren daarop investeerde Hoons in de aankoop van de aanpalende eigendommen zodat hij op de duur méér dan de helft van het bouwblok bezat. Op 19 juli 1513 kocht hij van smoutslager Jan Roosbroeck en nestelmaker Adriaen Nouwens *'Een huys metter ververye en(de) sesse wooningen dair neffens metten hove fundo et pertinen(tii)s gestaen en(de) gelegen inde meere int hoplant, tusschen des voirs(eyde) peters erve oostwaert en(de) noortwaert comen(de) westwaert en(de) zuytwaert aende strat'e*. Het betrof een huis en zes woningen ernaast met een tuin, gesitueerd op de hoek van Hopland en Wapper, en verder omsloten door Hoons' eigendom. De kern van de bestaande bebouwing op de hoek van de Wapper en Hopland dateert met andere woorden al van het begin van de 16de eeuw, mogelijk uit de 15de eeuw. Op het uitgestrekte *raamhof* tussen Meir en Wapper zou Hoons dus een bleekhof aangelegd hebben. Een bleekhof of bleekweide is een terrein met afwateringsgreppels naast rijen houten rekken voor het drogen van lakens. Volgens de beschrijving betrof het inderdaad 'een open ruimte met industriële infrastructuur'.

De eerste cartografische weergave van het plangebied is op een vogelvluchtperspectief tussen 1524 en 1528, toegeschreven aan Horenbault (figuur 10). Langsheen de oostkade van de vaart (huidige Wapper) liep vanaf de kleinere huizen aan Hopland een lange, blinde, gekanteelde tuinmuur die overging in de hogere blinde zijmuur van een laag, langs gericht gebouw. Vervolgens bevond er zich een rondboogpoort met daarnaast de topgevel van een hoog diephuis. Dat grote diephuis had vensters langs de straatzijde op de eerste verdieping en in het dak. De geveltop langs de straatzijde kenmerkte zich door hoge, slanke fioelen en aan de achterzijde is een getrapte geveltop te zien. Achter de tuinmuur bevond zich een onbebouwd terrein dat van het oostwaarts gelegen eigendom afgescheiden was door middel van een houten omheining. Deze vroeg 16de-eeuwse kaart geeft dus een beeld van bebouwing langsheen de straatzijden en open terrein centraal binnen het bouwblok.

³ RUBEN WILLAERT NV, 2020 en MACLOT, 2016

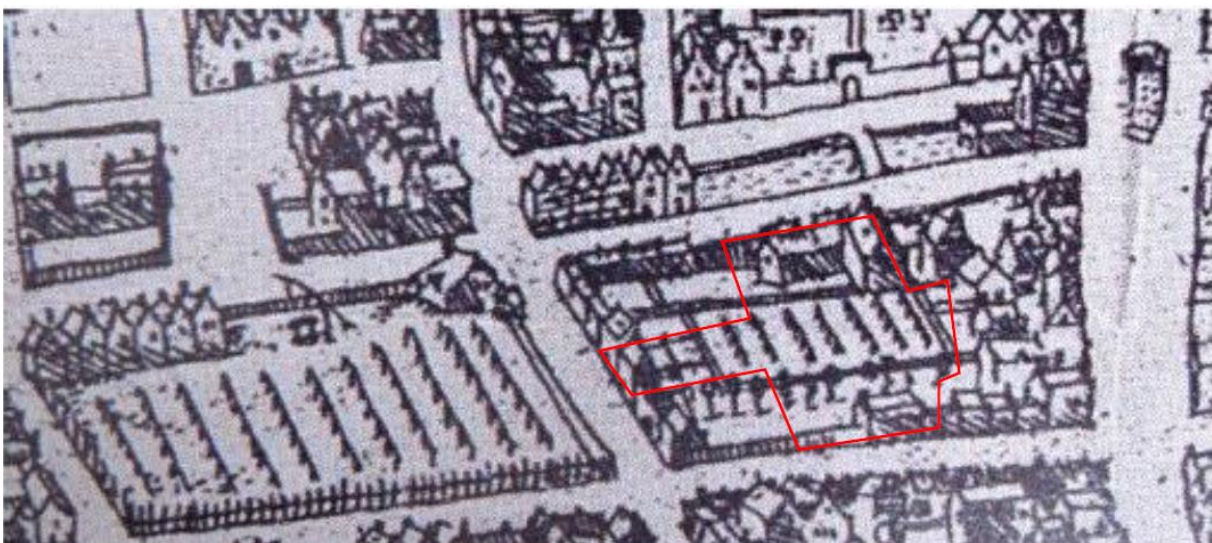
Deze historische schets is volledig overgenomen van de bureaustudie uitgevoerd door RUBEN WILLAERT NV in functie van de opmaak van het beheerplan, tenzij anders vermeld. Ruben Willaert NV heeft zich dan weer gebaseerd op de bouwhistorische studie door Petra Maclot zoals een verduidelijking in het rapport aangeeft. "Voor een gedetailleerdere studie wordt verwezen naar de bouwhistorische studie opgemaakt door Petra Maclot. Onderstaande beknopte historiek is volledig aan deze studie schatplichtig".



Figuur 10. Rubenssite en Kolveniershof weergegeven op het plan van Horenbault, 1524-1528

In 1537 verkochten de erfgenamen van Peter Hoons het grootste gedeelte van het eigendom binnen het bouwblok. In 1538 kocht Franchois Gielis, koopman en lakenbereider 'het raamhof achter de percelen aan de Meir, tussen de vaart en de eigendom van de Kolveniersgilde, met een uitgang in het Hopland'. Dit terrein komt overeen met het perceel waarop later het Rubenshuis zal gebouwd worden. Hierbij was tevens melding van een *zomerhuis* op het raamhof. Een zomerhuis was geen permanent verblijf en dient als 'een ontspannende plaats in de tuin' gezien te worden. Het zomerhuis van de familie Hoons werd mee verkocht inclusief alles wat er aangeplant en aan vasthing 'eertvast ende nagelvast', waaronder ook de wasbekkens van de blekerij en de kruid- of moestuin.

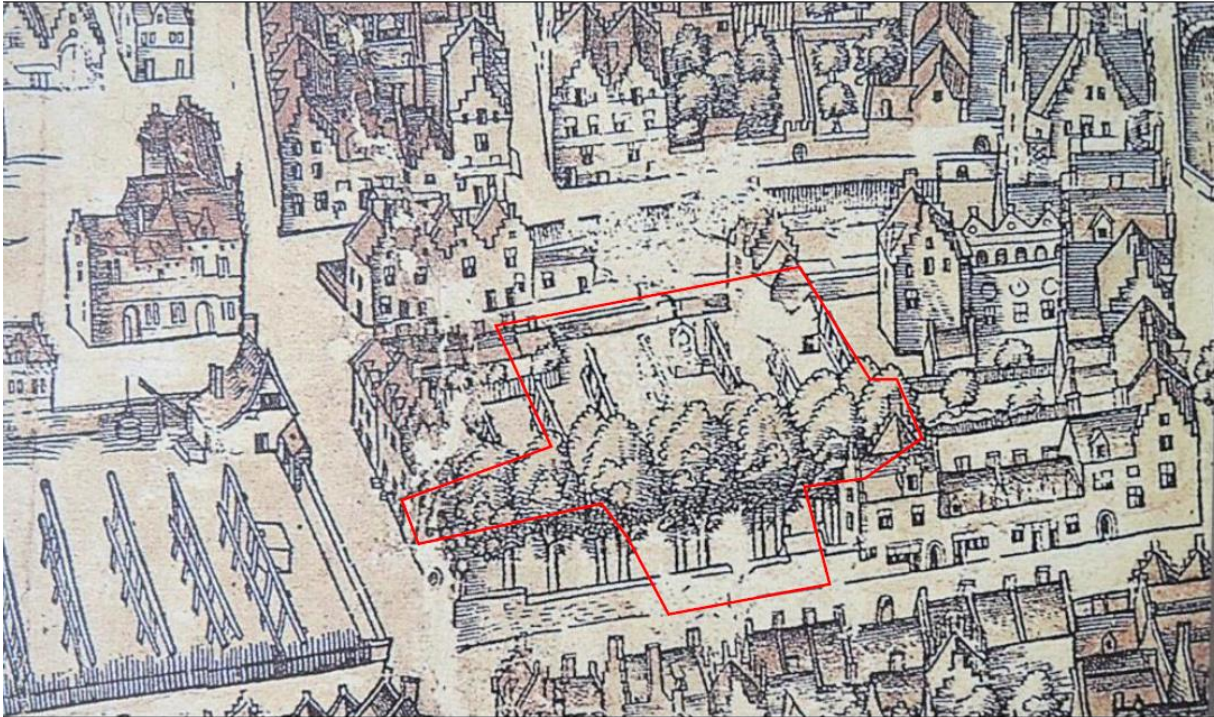
Een andere cartografische weergave van het bouwblok staat op het vogelvluchtplan van Hiëronymus Cock uit 1557 (figuur 11). Op dit plan zien we projectgebied tegenover de nog steeds open vaart (Wapper) waarover inmiddels een brug lag en een gedeelte overbouwd was (kant Hopland). Volgens dit document bevindt zich in het projectgebied een langshuis met één verdieping ten zuiden van een twee verdiepingen hoog diephuis. Deze gebouwen staan niet direct aan de straat maar een stukje achteruit, achter de omheiningsmuur die het hele perceel afbakent. In deze omheiningsmuur bevindt zich een toegangspoort, ongeveer in het midden van het langshuis. Achter deze gebouwen en hun erf lag een uitgestrekt raamhof met droogrekken, volledig door een haag omzoomd. Het betreft hier vermoedelijk het zomerhuis met bijhorend bleekveld, waarvan hierboven reeds sprake was.



Figuur 11. Rubenssite en Kolveniershof op vogelvluchtplan van Hiëroynus Cock, 1557



Op het bekende vogelvluchtplan van Virgilius Bononiensis uit 1565, waarvan metingen aantonen dat het veeleer de toestand van omstreeks 1550 weergeeft, is de bebouwing anders en gedetailleerder voorgesteld (figuur 12). Er is wel nog steeds sprake van bewoning aan de straatzijden met een open terrein, centraal binnen het projectgebied dat in gebruik is als bleekveld.

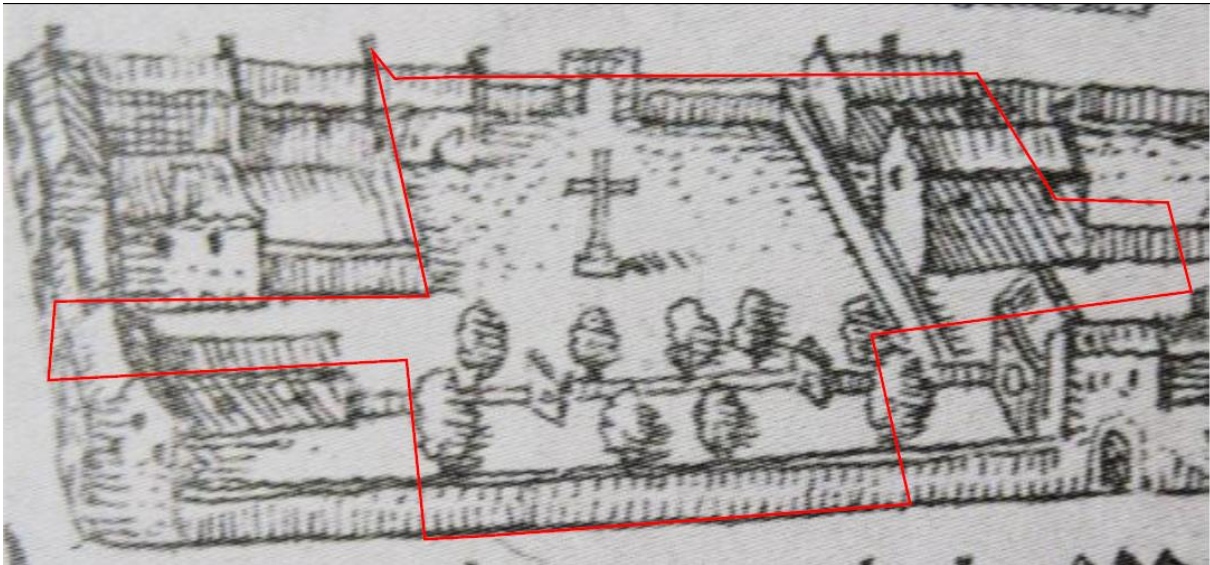


Figuur 12. Rubenssite en Kolveniershof op het vogelvluchtplan van Antwerpen *Urbs Antverpa* door Virgilius Bononiensis, 1565

Volgens de *Chronyck der stadt Antwerpen*, toegeschreven aan notaris Bertryn, zou Franchois Gielis zijn bleekhof in september 1566 verkocht hebben aan de Franstalige Calvinisten. Vervolgens zouden er met 'een buitengewoon grote spoed' twee kerken opgetrokken zijn op het terrein. Bij het afgraven van de grond en de aanvoer van stenen en kalk zouden rijke en achtbare burgers betrokken geweest zijn en ook van andere steden zouden rijke burgers aanzienlijk hebben bijgedragen tot de financiering van deze kerken. Al op het eind van het jaar 1566 waren beide bouwwerken voltooid en werd het kerkfeest gevierd volgens de gebruiken van de hervormde kerk. Maar de kerken overleefden niet lang, al in 1567 gaf Margaretha van Parma de opdracht ze te slopen.

Op het plan van Joris Hoefnagel uit 1574 is op de plaats van de voormalige kerken een kruis weergegeven (figuur 13). Het plan toont een ommuurd perceel met twee ingangen: eentje langs de westelijke zijde (kant Wapper) en eentje langs de zuidelijke zijde (kant Hopland). Aan de noordelijke kant van het perceel staan twee langhuizen parallel naast elkaar.

In een document uit 1578 is melding dat het als Franschois Gielis' *raemhof* bekende eigendom een bleekveld vormt inclusief meerdere daartoe horende gebouwen (*huysingen*). Daarnaast is ook er sprake van een eigen woning met een aan de straat gesitueerde poort en een huis ernaast, alle samen gesitueerd aan de Wapper. Deze beschrijving komt perfect overeen met het beeld dat ook Hoefnagel schetst.



Figuur 13. Rubenssite en Kolveniershof weergegeven op het plan van Joris Hoefnagel, 1574.

Peter Paul Rubens⁴

Dit is de situatie van het projectgebied op het moment dat kunstschilder Peter Paul Rubens (1577-1640) na een langdurig verblijf in Italië in 1608 terug naar Antwerpen keert en er trouwt met Isabella Brandt. Twee jaar later koopt hij een eigendom aan de Wappervaart (nu Wapper) en laat het verbouwen in Italiaanse stijl, geïnspireerd op zijn verblijf aldaar. Op het moment van de aankoop zou het complex bestaan hebben uit 'een tamelijk grote elitewoning met een grote poort en een bleekhof', wat strookt met de hierboven vermelde beschrijving.

Rubens liet het bestaande woonhuis (noordvleugel) verbouwen met de toevoeging van een kunstkamer en een halfronde beeldengalerij, en uitbreiden met een atelier in italianiserende barok (zuidvleugel). Beide vleugels werden verbonden door een barokke portiek (1620), die toegang verleende tot de kruiden- en bloementuin en met een sierlijk tuinpaviljoen in de zichttas. Het spectaculair complex werd gescheiden van het Kolveniershof door middel een tuinmuur, aangelegd in 1615.

Rubens en zijn echtgenote Isabella Brant verhuisden in 1617 naar hun nieuwe residentie, waarvan de bouwwerkzaamheden nog volop aan de gang waren. Pas in 1620 waren het huis en de tuin zo goed als voltooid. Na zijn overlijden in 1640, werd het eigendom nog vijf jaar bewoond door de tweede echtgenote van Rubens, Héléne Fourment, en vervolgens door zijn erfgenamen verhuurd. In 1660 verkochten Rubens' erfgenamen het eigendom aan de koopman Jacomo van Eycke, wiens weduwe het in 1680 verkocht aan haar broer, de latere kanunnik Hendrik Hillewerve. Deze laatste liet in 1684 en 1692 door Jacob Harrewijn twee gravures maken naar tekeningen van Jacob van Croes, de enige 17de-eeuwse iconografische bronnen waarop het Rubenshuis in zijn geheel te zien is. Tijdens de eerste helft van de 18de eeuw veranderde het Rubenshuis nog enkele keren van eigenaar, voor zover bekend zonder aanleiding te geven tot grootschalige verbouwingen met uitzondering van enkele aanpassingen op het vlak van interieur, decoratie en tuinaanleg.

Na Rubens

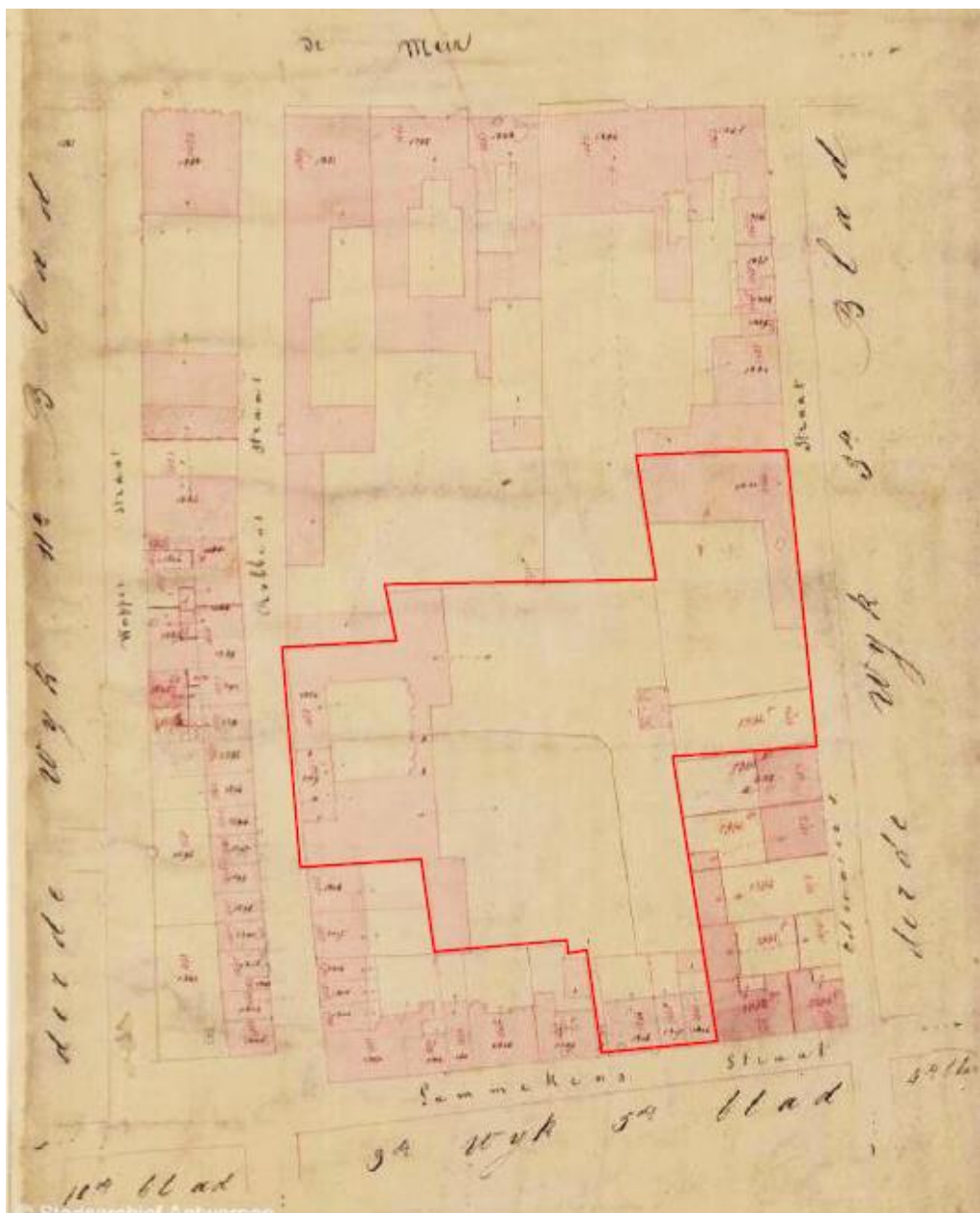
In 1763 kwam het huis in het bezit van ridder Charles Nicolas Joseph de Bosschaert de Pret die het ingrijpend liet aanpassen. Het 16de-eeuwse woonhuis en de straatgevels werden grotendeels gesloopt en heropgebouwd. Het atelier werd met twee meter verlengd en kreeg een tussenverdieping. Aan de achterzijde van de verhoogde portiek werd een gang geconstrueerd om beide vleugels te verbinden.

⁴ <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/6304>



Tijdens het Franse bewind werd het huis opgeëist en gebruikt als gevangenis voor geestelijken die tot verbanning veroordeeld waren maar te zwak om te reizen. Na de Franse periode (1794 - 1815) kwam het huis opnieuw in het bezit van de familie de Bosschaert, die het aanpasten 'aan de noden van de tijd'. Tussen 1801 en 1824 werd het gebouw in twee aparte woningen gesplitst door middel van een muur die van de straat tot achteraan in de tuin liep en de halfronde beeldengalerij werd gesloopt.

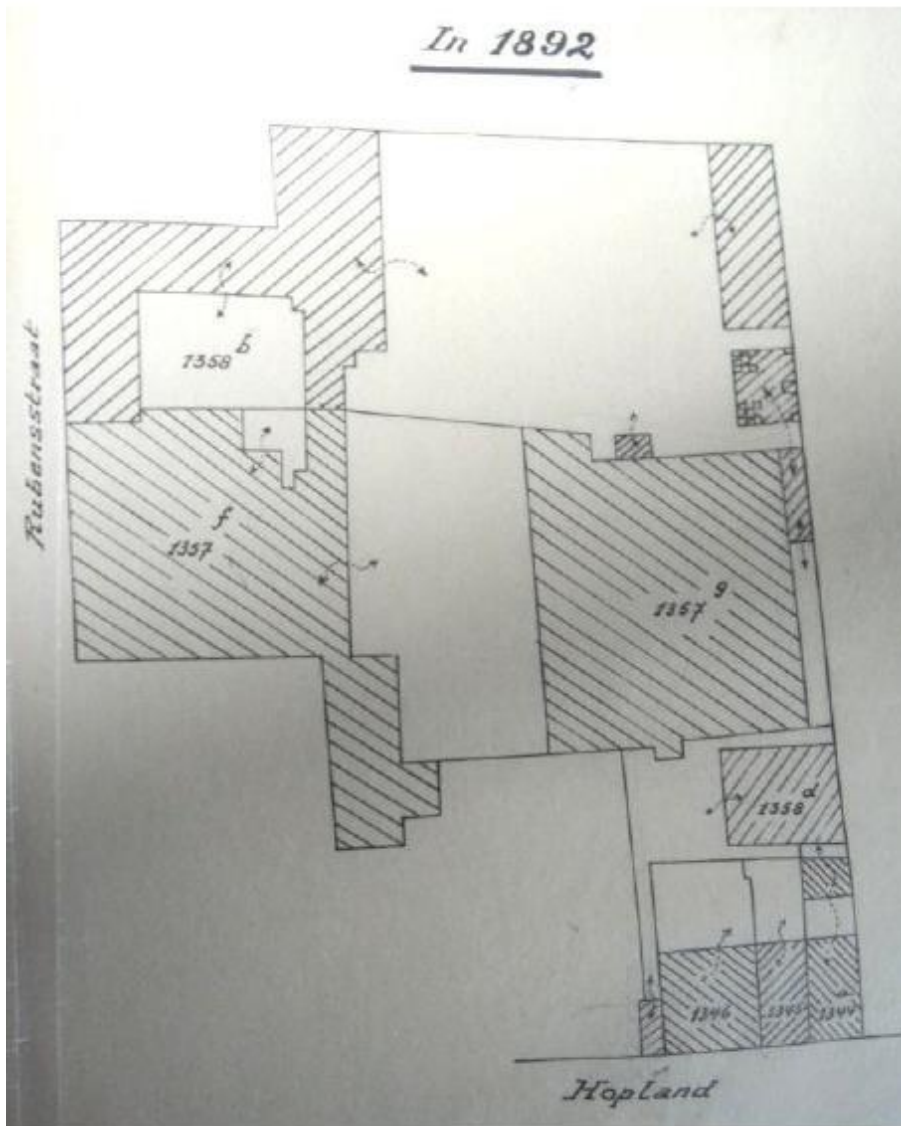
Volgens de kadastrale gegevens is het geheel pas effectief in het midden van de 19de eeuw in twee delen gesplitst, terwijl het vroegste kadasterplan vermeldt dat dit al voor 1824 gebeurde (figuur 14). Er werd in de straatgevel een tweede toegang gemaakt om beide helften als afzonderlijke woningen te kunnen verhuren. In deze periode werd ook de huiskapel afgebroken en werd er op de binnenplaats een scheidingsmuur opgetrokken. Zo blijkt tegen 1840 de portiek en het tuinpaviljoen nog de enige authentieke onderdelen van het voormalige Rubenshuis te zijn geweest.



Figuur 14. Kadastraal plan van 1824 met aanduiding Rubenssite en Kolveniershof

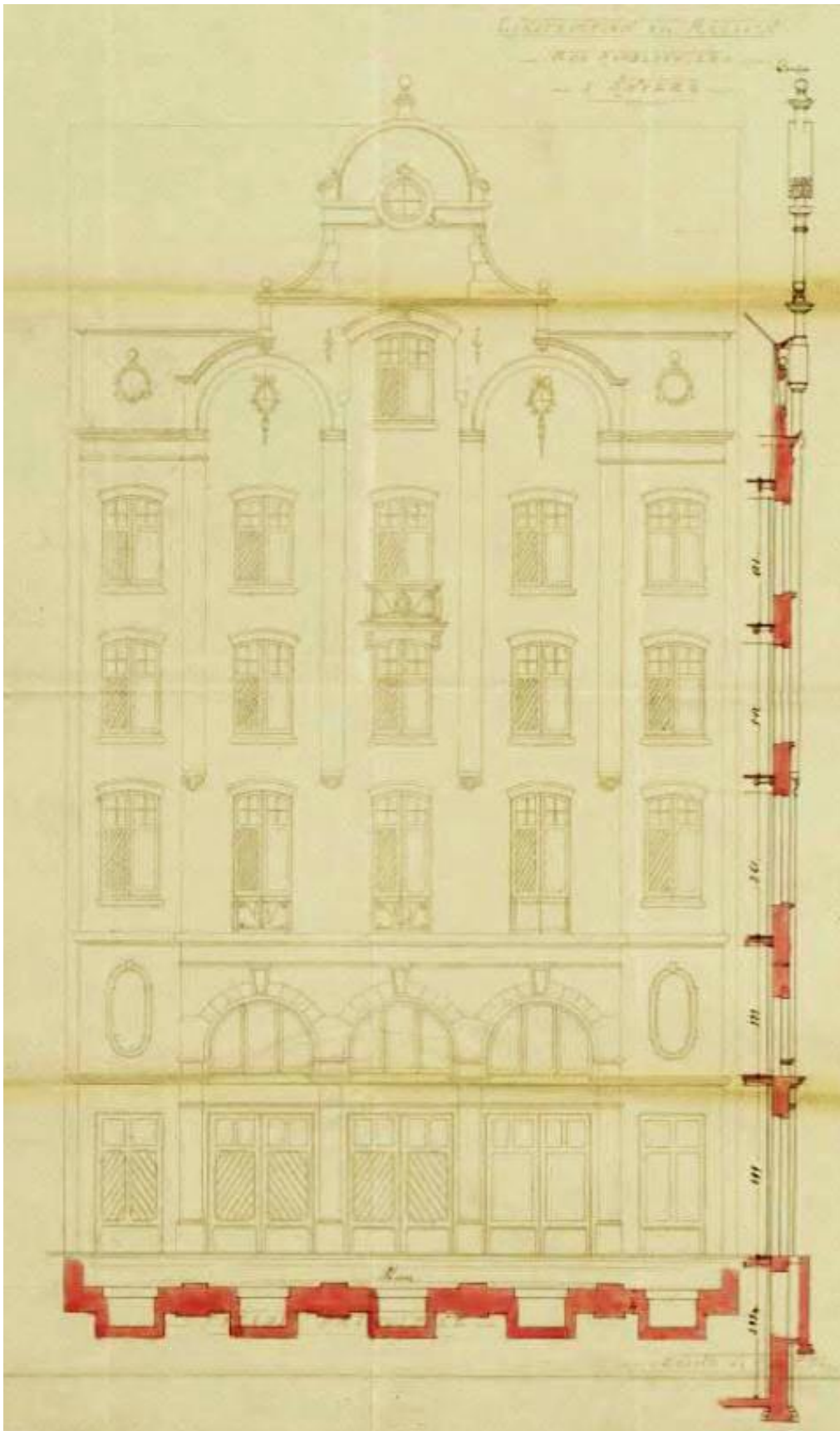


Volgens de kadastrale mutatieschets blijkt tegen 1891 achter het rechter gedeelte in de tuin een magazijn bijgebouwd te zijn en op de binnenplaats een gebouw te zijn toegevoegd (figuur 15). Dit magazijn is duidelijk te zien op de plannen van 1892 en 1909. Ook centraal ter hoogte van de tuin is een rechthoekig gebouw toegevoegd.



Figuur 15. Plan van 1892

Eind 1901 werd een magazijn opgericht langs de kant Hopland. Het betrof een monumentaal, breed en voor die tijd en die plek bijzonder hoog gebouw met een onderkeldering. Het gebouw zal later, bij het verbreden van Hopland, tot nummer 13 hernoemd worden (figuur 16).

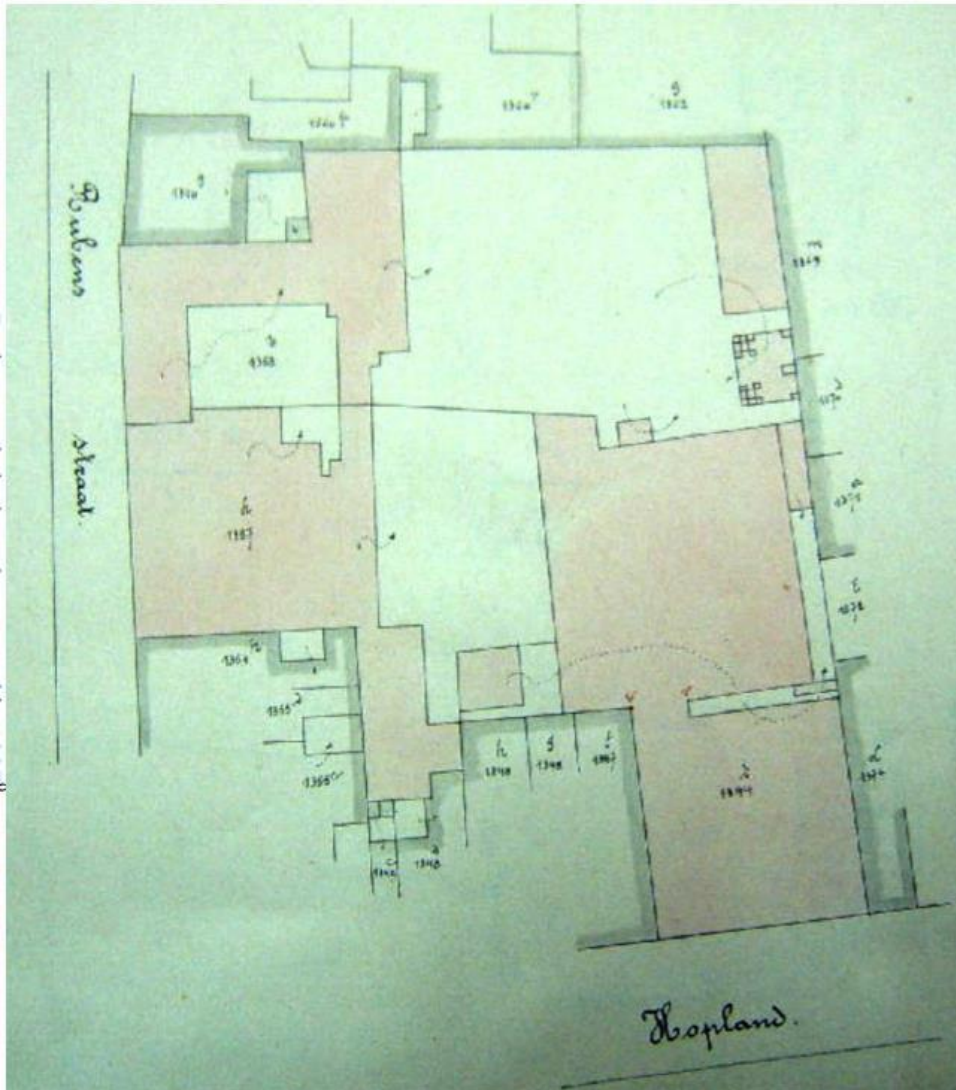


Figuur 16. Gevel magazijn Hopland nummer 13



Museum Rubenshuis

Op 15 juli 1937 werd het Rubenshuis eigendom van de stad Antwerpen na een langdurige onteigeningsprocedure. Sinds 6 februari 1936 is het Rubenshuis beschermd als monument omwille van het algemeen belang gevormd door de archeologische waarde, de artistieke waarde (kunstwaarde) en de historische waarde.



Figuur 17. Plattegrond Rubenssite in 1937

De stad Antwerpen besliste om het gebouw in zijn oude glorie te herstellen. De opdracht werd toegekend aan stadsbouwmeester Emiel van Averbek. Vanaf december 1937 werd het herbouwde en aangetaste complex door de Dienst der Stadsgebouwen ontmanteld en ontdaan van alle latere toevoegingen. Enkel de ruwbouw van het atelier, de portiek en het tuinpaviljoen bleven grotendeels bewaard. Om mogelijke originele restanten te vinden, werden de tuin en de binnenkoer omgegraven over hun totale oppervlakte en tot op een diepte van 2 tot 2,5 m. In de zuidoostelijke hoek van de tuin werden hierbij vier gemetselde pijlers gevonden. Volgens Van Averbek maakten ze deel uit van een cirkelvormig gebouw op acht pijlers en met een diameter van 16 m. Het stutte mogelijk een lichte constructie in bepleisterd hout.



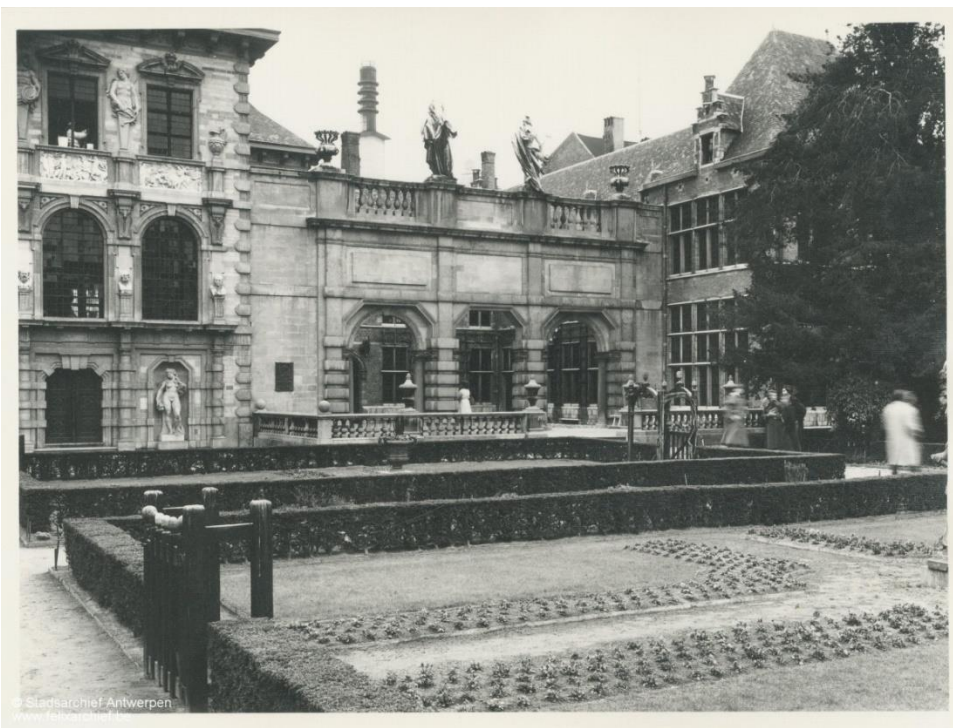
Figuur 18. Het Rubenshuis in 1937

Het ontwerp van Van Averbeké beruiste voornamelijk op iconografisch bronnen (met name de gravures door Harrewyn uit 1684 en 1692), beschrijvingen van tijdgenoten en enige authentieke resten. Voor de uitwerking van verdwenen architecturale en ornamentale details werd in de stad gezocht naar authentieke, nog bestaande voorbeelden, die precies opgemeten, geschetst en in de gegeven toestand verwerkt werden. Maar liefst achttien Antwerpse beeldhouwers waren betrokken bij het sculpturale decor van het Rubenshuis.

In het verlengde van de woning en het werkhuis diende ook de tuin gereconstrueerd te worden. Vermoedelijk op voorstel van Van Averbeké besliste de stad in 1941 het ontwerp toe te vertrouwen aan tuinbouwer Emile Draps en Georges Wachtelaer, destijds één van de toonaangevende Antwerpse tuinarchitecten. Als as tussen portiek en paviljoen is een hoofdpad aangelegd van zogenoemde 'kinderkopkes' (kalkstenen kasseitjes), het pad langs de tuinierswoning werd geconstrueerd met oude kasseien, gerecupereerd uit een straatje in de binnenstad. In 1944-1945 werd de eikenhouten lovergang met acht kariatiden en tuinpoortjes geplaatst, ontworpen door architect Victor Blommaert, rechterhand van Van Averbeké.



Figuur 19. Tuin van het Rubenshuis met fontein en tuinpaviljoen



Figuur 20. Tuin Rubenshuis met portiek



De tuin beslaat een oppervlakte, die overeenkomt met het historische gegeven ten tijde van Rubens, na de oorlog vergroot met de zogenoemde Ganzenweide, ontstaan na het slopen van het magazijn Hopland nummer 13. Het tuinontwerp zelf voorzag in de afbraak van dit magazijn. Bij de bescherming van het Rubenshuis had de Koninklijke Commissie geadviseerd om het 'lelijke' magazijn te slopen en te vervangen maar het werd begin 1939 nog gebruikt door de Dienst Stadsgebouwen tijdens de verbouwing van het Rubenshuis.

Bij het tuinontwerp werd wel besloten om voor de afsluiting van deze zone de gevel van de beneden en eerste verdieping van het pakhuis te behouden: het betrof immers een fraaie, neobarok getinte gevel met vier bogen en flankerende traveeën. De ramen werden vervangen door decoratief traliewerk, het schrijnwerk in de traveeën door gemetselde vlakken met panelen. Langs de linkerzijde kwam een poort met houten vleugels en beslag in Rubensstijl.



Figuur 21. Tuinmuur/gevel pakhuis Hopland 13

Een reconstructietekening van het Rubenshuis door architect Victor Blommaert verbeeldt de groeiende ideeën over een annexatie van het Kolveniershof en de restauratie van het gebouw en de aanpalende ruimte. Toen de Studiecommissie op 11 december 1942 van gedachten wisselde over de bestemming van het gebouw, bepleitte Muls het inrichten van een leeszaal met gespecialiseerde bibliotheek en fototheek -'een iconografisch instituut'- in een afzonderlijk maar aanpalend huis: zo komt het Kolveniershof in beeld en wordt het Rubenshuis een levend museum, een actief studiecentrum, een *Rubenianum*.

Op 21 juli 1946 wordt het Rubenshuis ingehuldigd, nadat ook het interieur was heringericht en een beeld toont van een voornamelijk Antwerpse woning uit de 17de eeuw. In de lente van 1947 opende het officieel de deuren als museum.



Figuur 22. Het Rubenshuis en portiek in 1947

Maar de tijd staat niet stil. Naar aanleiding van *Antwerpen Culturele Hoofdstad van Europa* in 1993 wordt de tuin opnieuw heraangelegd en historisch verantwoord beplant onder leiding van landbouwingenieur De Buysscher en tuinarchitect Walter De Backer. Bij gebrek aan archeologische sporen inspireerde het ontwerp zich op vroeg-17de-eeuwse modellen, met respect voor het concept uit 1939-1946.

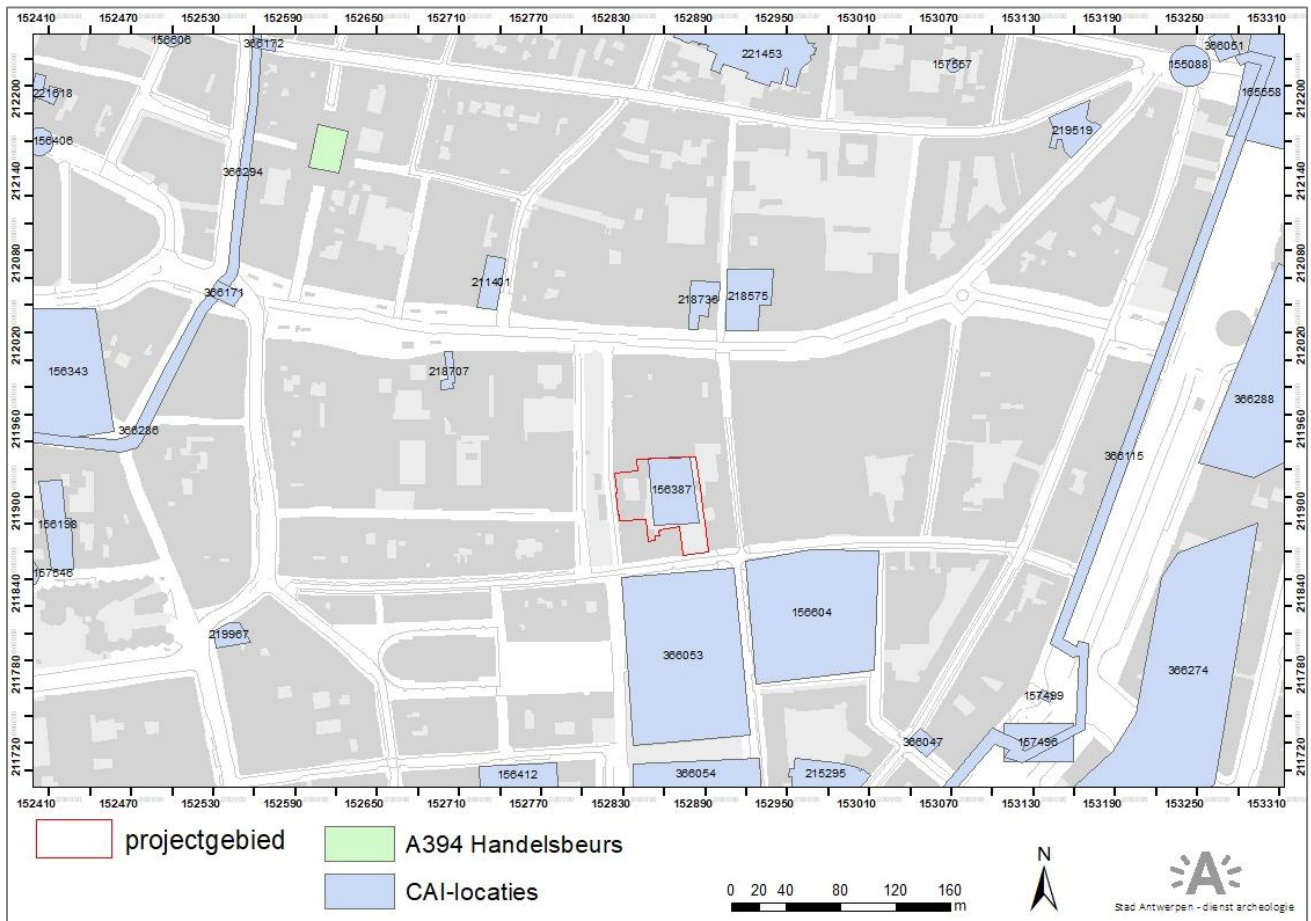
In 2017-2019 worden de portiek en het tuinpaviljoen gerestaureerd onder leiding van MAAT_WERK architecten op basis van bouwtechnisch en bouwhistorisch onderzoek dat in 2010 van start ging. Als bescherming kreeg de portiek een vlindervormige luifel uit staal en gelaagd glas, ontworpen door Ney & Partners.

En dan belanden we bij de dag van vandaag waarbij een studieopdracht tot de herwaardering van de Rubenssite, gelanceerd in een Open Oproep van de Vlaamse Bouwmeester in 2016, is toegewezen aan architectenbureau Robbrecht en Daem. Zij werkten een Masterplan Rubenssite uit waarbij een nieuw en volwaardig onthaal en belevingscentrum op de Rubenssite de voornaamste blikvanger zal zijn naast een visie voor de rest van de Rubenssite en het circulatieplan van het Museum. In 2020 worden de definitieve plannen voorgesteld, in 2022 start de uitvoering en in 2024 zal de nieuwbouw klaar zijn.



2.3.2 Archeologische situering

In de Centrale Archeologische Inventaris (<https://cai.onroerendergoed.be>) worden verschillende archeologische waarden weergegeven voor de omgeving van het onderzoeksgebied. De relevante CAI-locaties worden hieronder besproken (figuur 23).



Figuur 23. Plan met aanduiding van de CAI-locaties in de omgeving van het projectgebied (bron: Centrale Archeologische Inventaris, aanmaak 02/09/2020)

Zoals hoger reeds aangehaald, bevindt zich in de tuin van het Rubenshuis CAI-locatie ID156387. Het gaat om twee proefsleuven die archeologisch werden begeleid door de dienst archeologie van de stad Antwerpen in 1991. Het onderzoek leverde slechts een relatief recent bakstenen afvoerkanaltje op.

In het bouwblok van de AP Hogeschool - Campus Meistraat zijn tijdens een archeologisch onderzoek in 1998 bouwkundige resten van een 17de-eeuws kloostercomplex en een terracottagroep gevonden. Deze vindplaats is terug te vinden onder CAI-locatie ID156604.

Tijdens verbouwingen en graafwerkzaamheden op enkele locaties aan de Meir werden verschillende archeologische sporen en resten aangetroffen. Zo leverde CAI-locatie ID211401 (Meir 37-39/Lange Klarenstraat 24-28) in 2013 enkele middeleeuwse grondsporen, muren en kelders op. In datzelfde jaar bracht CAI-locatie ID218736 (Meir 77-79) enkele kuilen uit de late ijzertijd, kuilen en paalsporen uit de volle middeleeuwen, een laatmiddeleeuwse afvalput en verschillende afvalputten, beerputten en kelders uit de nieuwste tijd aan het licht. Op CAI-locatie ID218575 aan de Meir werden in 2015 enkele laatmiddeleeuwse kuilen met hoornpitten aangetroffen, naast muurresten uit de nieuwe tijd en funderingen en een afvalput/beerput uit de 19de eeuw. CAI-



locatie ID218707 aan de Meir tenslotte bracht in datzelfde jaar muren, kuilen, vloeren, een waterput en bakstenen afvalputten uit de nieuwe tijd aan het licht.

Opmerkelijk zijn ook de recente vondsten onder de Handelsbeurs, hier werden naast middeleeuwse sporen en kelders twee bronstijdurnen gevonden.

Het is duidelijk dat de omgeving van de Meir reeds lang een populaire plek was om te wonen.

2.3.3 Datering en interpretatie van het onderzochte gebied

Op basis van de historisch-cartografische studie kan gesteld worden dat het projectgebied waarschijnlijk vanaf de 14de eeuw bebouwd was. Het bevond zich namelijk vanaf de vierde stadsuitbreiding (1410) binnen het grondgebied van de stedelijke nederzetting Antwerpen.

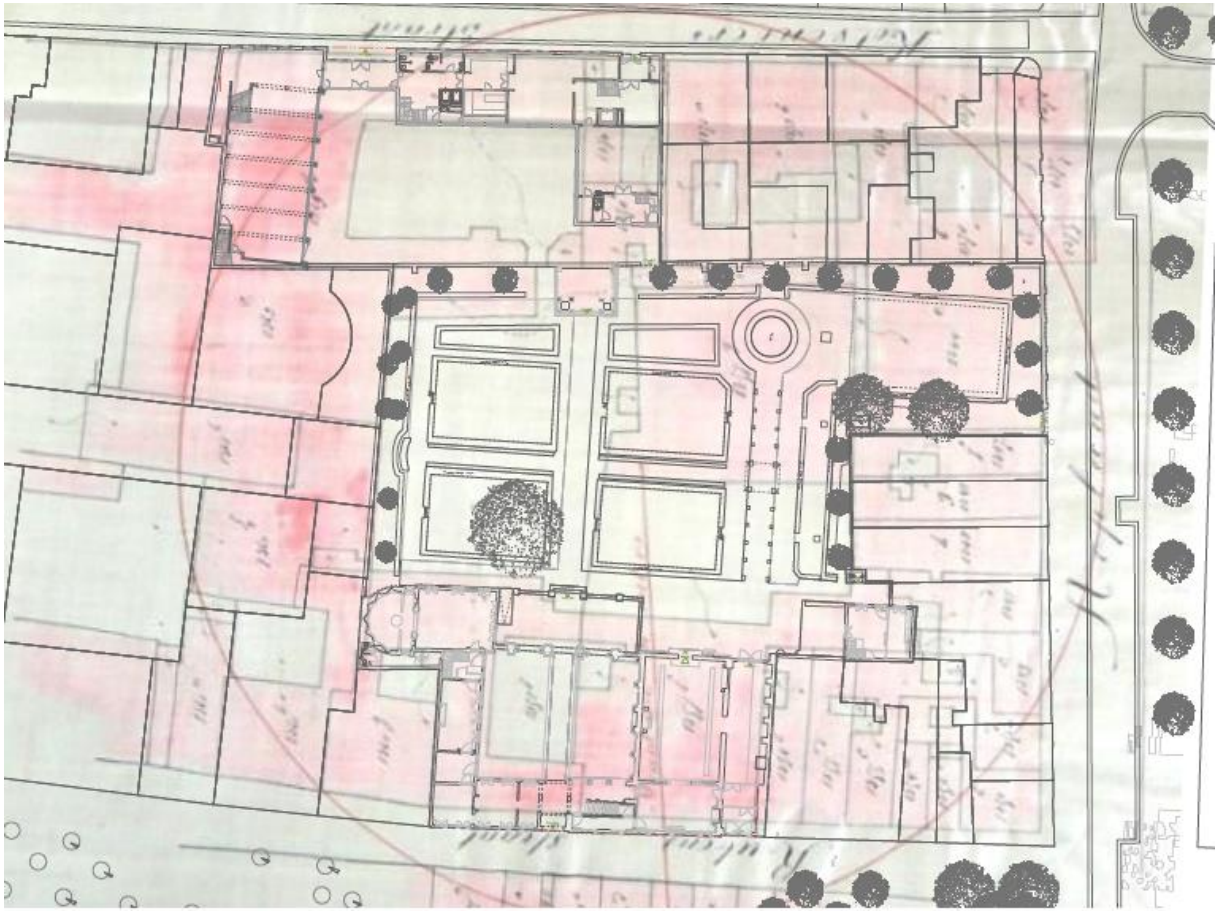
In de 15de eeuw en 16de eeuw ontwikkelde zich binnen het projectgebied een raamhof met bijhorende gebouwen. Zowel de gebouwen als de eigenaar veranderden de navolgende decennia verschillende malen. Vanaf 1538 was in het noordwestelijk deel van het terrein een zomerhuis aanwezig. In 1566 werd het goed verkocht aan de Franse Calvinisten die er in 1567 met groot spoed twee kerken bouwden. Deze kerken werden echter datzelfde jaar alweer afgebroken. Nadien verschijnen er opnieuw erven en woningen op het ommuurde perceel.

Na zijn terugkeer uit Italië in 1608 kocht kunstschilder Peter Paul Rubens het complex. Hij liet het bestaande woonhuis verbouwen met de toevoeging van een kunstkamer en een halfronde beeldengalerij, en uitbreiden met een atelier. Beide vleugels werden verbonden door een barokke portiek die toegang verleende tot de kruiden- en bloementuin met sierlijk tuinpaviljoen. Het spectaculair complex werd gescheiden van het Kolveniershof door middel een tuinmuur, aangelegd in 1615.

Nadat Rubens is overleden, blijft het eigendom in handen van de erfgenamen. Pas in 1763 wordt het verkocht, aan ridder de Bosschaert de Pret. De navolgende eeuwen ondergaan de gebouwen een aantal cruciale wijzigingen met aanpassingen aan het woonhuis, het atelier, de galerij en de tuin. Tijdens het Franse bewind fungeert het huis als gevangenis voor geestelijken, nadien behoort het opnieuw toe aan de familie de Bosschaert die het laat aanpassen aan de 'noden van die tijd'. Zo wordt het eigendom sinds het begin van de 19de eeuw gesplitst in twee aparte woningen met twee aparte toegangen. In deze periode werd ook de huiskapel afgebroken.

Aan het eind van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw worden centraal binnen het projectgebied, ter hoogte van de huidige tuin, een aantal bijkomende gebouwen opgericht in de vorm van pakhuizen. Ook langs de kant Hopland wordt een monumentaal pakhuis opgericht.

In 1936 wordt het Rubenshuis beschermd als monument. Wanneer de Stad Antwerpen eigenaar wordt in 1937 wordt beslist het gebouw in zijn oude glorie te herstellen. Het herbouwde en aangetaste complex wordt ontmanteld en ontdaan van alle latere toevoegingen en er wordt besloten het als museum in te richten. In de jaren '40 wordt in het kader van een historiserende tuinaanleg ook het magazijn Hopland nummer 13 afgebroken. De gevel van dit gebouw wordt over de gelijkvloerse en eerste verdieping bewaard als tuinmuur. De vrijgekomen grond een grasperk, beter bekend als 'ganzenweide'. Vanaf 1942 komt ook het Kolveniershof weer in beeld. Er wordt een leeszaal met gespecialiseerde bibliotheek en fototheek ingericht. Op die manier wordt het Rubenshuis een levend museum, een *Rubenianum*. In de lente van 1947 opende het geheel officieel de deuren als museum en onderzoekscentrum.



implementatie historische bron: Petra Maclot, *Bouwhistorisch onderzoek van de Rubenssite in Antwerpen*, Antwerpen, 2016

Figuur 24. Implementatie historische bron door Petra Maclot, *Bouwhistorisch onderzoek van de Rubenssite in Antwerpen*, 2016



2.3.4 Archeologische verwachting

De ligging van het projectgebied binnen de historische stadskern van Antwerpen en binnen een perceel waarvan de bewoning reeds gedocumenteerd is vanaf de 15de eeuw, indiceert een hoge archeologische verwachting. Archeologisch onderzoek kan zowel kennis over de stadsontwikkeling van Antwerpen als over de bebouwingshistoriek van het desbetreffende perceel opleveren.

Het projectgebied is gelegen binnen de vierde Antwerpse stadsgordel wat een verhoogde verwachting ten aanzien van bewoningssporen vanaf de 14de eeuw impliceert. Daarnaast kunnen oudere sporen op basis van archeologische vondsten in de omgeving niet uitgesloten worden. De archeologische verwachting spitst zich verder ook toe op sporen en/of resten van bewoning uit de late en post-middeleeuwen, meer specifiek van het raamhof met bijhorende gebouwen en van de Calvinistische kerk(en) uit 1567. Tenslotte kunnen de resultaten van het archeologisch onderzoek de bestaande kennis over de reeds uitvoerig gedocumenteerde bebouwingshistoriek bevestigen of bijstellen. Het gaat dan voornamelijk over de periode van Rubens en de periode nadien.

Bewaringstoestand?

Mogelijk is een deel van het bodemarchief in het projectgebied reeds verstoord. Er is namelijk sprake dat zowel de zone van de historische tuin als die van de binnenkoer grondig vergraven werd in 1937-1938 op zoek naar oudere resten ten einde de reconstructie zo perfect mogelijk te doen. Als deze werken effectief tot op een diepte van -2 tot -2,5 m werden uitgevoerd, dan is een groot deel van het archeologisch sporenbestand beschadigd/verwijderd. Maar deze afgraving werd tot nog toe niet archeologisch bevestigd. Tegelijk kunnen er zich natuurlijk nog (oudere) sporen onder deze eventueel vergraven grondlagen bevinden. Ook situeren de huidige uitgravingen zich voornamelijk ten zuiden van de historische tuin en dus ook ten zuiden van de eventuele verstoringen.

Ook de laat 19de-eeuwse pakhuizen kunnen de bodem (deels) verstoord hebben, de precieze impact van deze gebouwen op de ondergrond is niet gekend. Het pakhuis Hopland 13 had een kelderverdieping. Tijdens proefsonderingen, die werden uitgevoerd in het kader van het geotechnisch verslag, stootte men op een erg heterogene en plaatselijk mogelijk erg lage consistentie onderaan eindigend op een hard niveau (2,5 à 3,5 m diepte). Mogelijk betreffen deze harde niveaus nog aanwezige keldervloeren⁵.

Er rest ook nog de afsluitmuur tussen de tuin van het Rubenshuis en Hopland. Dit is het restant (beneden- en eerste verdieping) van de zes traveeën brede straatgevel van het vroegere magazijn Hopland nummer 13 uit 1901. Deze muur zal worden afgebroken, bij het uitgraven kunnen mogelijk de funderingen vrij komen te liggen.

⁵ Samsuffit – Geotechnisch verslag



2.4 Synthese bureauonderzoek

De doelstellingen van het bureauonderzoek zijn bereikt (zie hoofdstuk 1.4). Op basis van de resultaten van het bureauonderzoek kunnen de onderzoeksvragen als volgt beantwoord worden:

- **Wat zijn de geo(morfo)logische en bodemkundige kenmerken van het onderzoeksgebied?**

Het projectgebied bevindt zich op de rechteroever van de Schelde, in het dicht bebouwde stadscentrum van Antwerpen. Onder het projectgebied bevinden zich de Formatie van Lillo afgedekt door fluviatiele en eolische afzettingen uit het Quartair.

- **Wat zijn de gekende historische en archeologische gegevens over het projectgebied?**

Het projectgebied behoort sinds de 14de eeuw tot het stedelijk grondgebied van de stad Antwerpen. In de 15de eeuw en 16de eeuw ontwikkelde zich binnen het projectgebied een raamhof met bijhorende gebouwen. Vanaf 1538 was in het noordwestelijk deel van het terrein een zomerhuis aanwezig. In 1566 werd het goed verkocht aan de Franse Calvinisten die er in 1567 met groot spoed twee kerken bouwden. Deze kerken werden echter datzelfde jaar alweer afgebroken. Nadien verschijnen er opnieuw erven en woningen op het ommuurde perceel.

Na zijn terugkeer uit Italië in 1608 kocht kunstschilder Peter Paul Rubens het complex. Hij liet het bestaande woonhuis verbouwen met de toevoeging van een kunstkamer en een halfronde beeldengalerij, en uitbreiden met een atelier. Beide vleugels werden verbonden door een barokke portiek die toegang verleende tot de kruiden- en bloementuin met sierlijk tuinpaviljoen. Het spectaculair complex werd gescheiden van het Kolveniershof door middel een tuinmuur, aangelegd in 1615.

Nadat Rubens is overleden, blijft het eigendom in handen van de erfgenamen. Pas in 1763 wordt het verkocht, aan ridder de Bosschaert de Pret. De navolgende eeuwen ondergaan de gebouwen een aantal cruciale wijzigingen met aanpassingen aan het woonhuis, het atelier, de galerij en de tuin. Tijdens het Franse bewind fungeert het huis als gevangenis voor geestelijken, nadien behoort het opnieuw toe aan de familie de Bosschaert die het laat aanpassen aan de 'noden van die tijd'. Zo wordt het eigendom sinds het begin van de 19de eeuw gesplitst in twee aparte woningen met twee aparte toegangen. In deze periode werd ook de huiskapel afgebroken.

Aan het eind van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw worden centraal binnen het projectgebied, ter hoogte van de huidige tuin, een aantal bijkomende gebouwen opgericht in de vorm van pakhuizen. Ook langs de kant Hopland wordt een monumentaal pakhuis opgericht.

In 1936 wordt het Rubenshuis beschermd als monument. Wanneer de Stad Antwerpen eigenaar wordt in 1937 wordt beslist het gebouw in zijn oude glorie te herstellen. Het herbouwde en aangetaste complex wordt ontmanteld en ontdaan van alle latere toevoegingen en er wordt besloten het als museum in te richten. Vanaf 1942 komt ook het Kolveniershof weer in beeld. Er wordt een leeszaal met gespecialiseerde bibliotheek en fototheek ingericht. Op die manier wordt het Rubenshuis een levend museum, een *Rubenianum*. In de lente van 1947 opende het geheel officieel de deuren als museum en onderzoekscentrum.



- **Welke aanwijzingen bevatten de bestaande bronnen over het archeologisch potentieel van het terrein? Is er een archeologische site aanwezig?**

De ligging van het projectgebied binnen de historische stadskern van Antwerpen en binnen een perceel waarvan de bewoning reeds gedocumenteerd is vanaf de 15de eeuw, indiceert een zeer hoge archeologische verwachting. Archeologisch onderzoek kan zowel kennis over de stadsontwikkeling van Antwerpen als over de bebouwingshistoriek van het desbetreffende perceel opleveren.

Het projectgebied is gelegen binnen de vierde Antwerpse stadsgordel wat een verhoogde verwachting ten aanzien van bewoningssporen vanaf de 14de eeuw impliceert. Daarnaast kunnen oudere sporen op basis van archeologische vondsten in de omgeving niet uitgesloten worden. De archeologische verwachting spitst zich verder ook toe op sporen en/of resten van bewoning uit de late en post-middeleeuwen, meer specifiek van het raamhof met bijhorende gebouwen en van de Calvinistische kerk(en) uit 1567. Tenslotte kunnen de resultaten van het archeologisch onderzoek de bestaande kennis over de reeds uitvoerig gedocumenteerde bebouwingshistoriek bevestigen of bijstellen. Het gaat voornamelijk over de periode van Rubens en de periode nadien.

- **Kan de bewaringstoestand van de ondergrondse resten worden ingeschat? Zijn er aanwijzingen dat de bodem al (gedeeltelijk) verstoord is?**

Mogelijk is een deel van het bodemarchief in het projectgebied verstoord. Er is namelijk sprake dat zowel de zone van de historische tuin als die van de binnenkoer grondig vergraven werd in 1937-1938 op zoek naar oudere resten ten einde de reconstructie zo perfect mogelijk te doen. Als deze werken effectief tot op een diepte van -2 tot -2,5 m werden uitgevoerd over het gehele terrein, dan is een groot deel van het archeologisch sporenbestand beschadigd/verwijderd. Maar deze afgraving werd tot nu toe niet archeologisch bevestigd. Tegelijk kunnen er zich natuurlijk nog (oudere) sporen bevinden onder deze eventueel vergraven grondlagen. Ook situeren de huidige uitgravingen zich voornamelijk ten zuiden van de historische tuin en dus ook ten zuiden van de eventuele verstoringen.

Ook de laat 19de-eeuwse pakhuizen kunnen de bodem (deels) verstoord hebben, de precieze impact van deze gebouwen op de ondergrond is niet gekend. Het pakhuis Hopland 13 had een kelderverdieping. Tijdens proefsonderingen, die werden uitgevoerd in het kader van het geotechnisch verslag, stootte men op een erg heterogene en plaatselijk mogelijk erg lage consistentie onderaan eindigend op een hard niveau (2,5 à 3,5 m diepte). Mogelijk betreffen deze harde niveaus nog aanwezige keldervloeren. Het daaropvolgend grondmechanisch onderzoek toonde aan dat onder deze vloeren grondlagen aanwezig zijn die voldoen aan de lokale geologische verwachting en bijgevolg een archeologisch potentieel hebben⁶.

Er rest ook nog de afsluitmuur tussen de tuin van het Rubenshuis en Hopland. Dit is het restant (beneden- en eerste verdieping) van de zes traveeën brede straatgevel van het vroegere magazijn Hopland nummer 13 uit 1901. Deze muur zal worden afgebroken, bij het uitgraven kunnen mogelijk de funderingen vrij komen te liggen.

- **Wat is de impact van de geplande werken op het bodemarchief?**

De impact van de geplande werken op het bodemarchief is tamelijk intensief. Er wordt in het totaal 579 m² uitgegraven waarvan het grootste deel tot een diepte van -9,735 m beneden maaiveld.

Mogelijk bracht het oprichten van de pakhuizen uit de 19de eeuw of de vermeende afgravingen van 1937-1938 schade toe aan het bodemarchief maar hier is geen sluitend bewijs voor en er kan dus niet zomaar van worden uitgegaan. Wel is geweten dat het pakhuis Hopland nummer 13 een kelderverdieping had en proefsonderingen in

⁶ Geotechnisch verslag Samsuffit



het kader van het geotechnisch verslag bevestigen dit. Deze keldervloer bevindt zich op een diepte van 2,5 - 3,5 m maar de uitgraving in deze zone gaat veel dieper (tot -9,735 m) waardoor het archeologisch bodemarchief alsnog bedreigd wordt.

Voor wat betreft de uitgravingen van de sleuven van de nutsleidingen en de uitgravingen voor de technische installaties, hier dienen de uitgravingen tot op de volledige verstoringsdiepte archeologisch te worden begeleid.

Wat de uitgraving van de grote funderingsput betreft, hier dient de archeologische werfbegleiding tot op archeologisch relevant niveau te gebeuren. Er wordt verwacht dat drie opgravingsvlakken zullen worden aangelegd. De uitvoeringswijze van deze grote uitgraving is momenteel nog niet bepaald, de aannemer is nog niet gekend. Het plaatsen van beschoeiing of damwanden dient bijgevolg te worden besproken ten einde het archeologisch potentieel van de ondergrond zo minimaal mogelijk te impacteren.

2.5 Potentieel op kennisvermeerdering

Het potentieel op kennisvermeerdering bij het aantreffen van archeologisch resten in het projectgebied is groot. De resultaten van het archeologisch onderzoek kunnen de bestaande kennis over de reeds uitvoerig gedocumenteerde bebouwingshistoriek van de Rubenssite bevestigen of bijstellen. Daarnaast komen er mogelijk oudere sporen aan het licht komen die de kennis over de geschiedenis van Antwerpen kunnen aanvullen.

Concreet kunnen volgende onderzoeksvragen vooropgesteld worden om het potentieel tot kennisvermeerdering te exploiteren:

Algemene onderzoeksvragen:

- Zijn er archeologische sporen bewaard in het projectgebied?
- Wat is de opbouw en bewaringstoestand van de archeologische sporen?
- Wat is de datering van de archeologische sporen?

Specifieke onderzoeksvragen:

- Zijn er archeologische sporen bewaard uit de middeleeuwen?
- Vormen deze sporen een aanvulling op onze kennis over middeleeuws Antwerpen en/of sluiten ze aan bij reeds gekende sites?
- Zijn er archeologische sporen bewaard van het raamhof en/of de bebouwing uit deze post-middeleeuwse periode?
- Zijn er archeologische sporen terug te vinden van de Calvinistische kerken?
- Zijn er archeologische sporen bewaard van de bebouwing en het gebruik van het terrein nadat de kerken weer werden afgebroken?
- Zijn er archeologische sporen terug te vinden van de periode waarin Rubens het huis in gebruik nam?
- Zijn er archeologische sporen bewaard van de aanpassingswerken die onder Rubens gebeurden? Zowel wat de gebouwen betreft als de tuin?
- Sluiten deze archeologische sporen aan bij de bouwhistorische kennis over de site?
- Zijn er archeologische sporen terug te vinden uit de periode nadat de erfgenamen van Rubens het huis en het terrein hadden verkocht?
- Zijn er archeologische sporen terug te vinden van verbouwingen die nadien nog werden uitgevoerd?
- Sluiten deze archeologische sporen aan bij de bouwhistorische kennis over de site?
- Zijn er nog archeologische sporen terug te vinden van de werken uitgevoerd onder Emiel Van Averbek?
- Is er sprake van dat het hele terrein werd afgegraven in 1937-1938?
- Zijn er archeologische sporen te vinden van de 19de-eeuwse pakhuizen?
- Wat is de bewaringstoestand van al deze mogelijke sporen?



2.6 Afweging vooronderzoek met ingreep in de bodem en vervolgonderzoek

De impact van de geplande werken op eventuele archeologische vindplaatsen in het projectgebied is groot, meer bepaald omdat er een hoge archeologische verwachting geldt ten aanzien van sporen en resten vanaf de late middeleeuwen. Het mag daarnaast ook duidelijk zijn dat het Rubenshuis en de bijhorende tuinen een dermate hoge symboolfunctie hebben voor de stad Antwerpen dat het van belang is alle mogelijke kennis ten aanzien van deze site te verzamelen. Het lijkt in dat opzicht onaanvaardbaar graafwerken uit te voeren binnen het terrein van de Rubenssite zonder archeologische opvolging.

Een vooronderzoek met ingreep in de bodem zou relevant kunnen zijn om een inschatting te geven over het archeologisch potentieel van de ondergrond. Momenteel kan een dergelijk archeologisch vooronderzoek echter niet worden uitgevoerd aangezien de Rubenssite in gebruik is als museum en dagelijks veel bezoekers krijgt. Hierdoor zijn graafwerken in de tuin onmogelijk. Ook de beperkte toegang tot het terrein sluit een dergelijk archeologisch vooronderzoek uit.

Tegelijk is er ook al voldoende voorafgaandelijke informatie verzameld op basis van het geotechnisch onderzoek uitgevoerd door Samsuffit⁷. Zo werden reeds vier dynamische sonderingen met variabele energie uitgevoerd over het projectgebied, meer bepaald op de zone van de 'ganzenwei'. De resultaten wijzen op een heterogene en plaatselijk mogelijk erg lage consistentie onderaan eindigend op een hard niveau op een diepte van 2,5 à 3,5 m diepte. Dit zijn meer (meer dan vermoedelijk) de keldervloeren van de 19de-eeuwse pakhuizen of resten van vroegere bebouwing. Vervolgens voerde Samsuffit een grondmechanisch onderzoek uit door middel van drie statische sonderingen met elektrische conus, eveneens verspreid over de zone van de 'ganzenwei'. De eerste vier meter betrof een voorboring om de bovenlaag van eventuele weerstands biedende hindernissen ten gevolge van de vroegere bebouwing vrij te maken en zo de slaagkans van de sonderingen te vergroten. Op basis van de sondeerresultaten, kon een 4-delige laagopbouw worden voorgesteld die overeen komt met de lokale geologische opbouw. Voor meer detail, zie verslag Samsuffit en de geotechnische doorsnede⁸. Archeologisch betekent dit dat er zowel archeologische resten van de pakhuizen of vroegere bebouwing op het terrein te verwachten zijn (eerste 4 meter) en dat er dieper mogelijk nog oudere sporen bewaard gebleven zijn.

2.7 Conclusie

De ligging van het projectgebied binnen de historische stadskern van Antwerpen en binnen een perceel waarvan de bewoning reeds gedocumenteerd is vanaf de 15de eeuw, indiceert een zeer hoge archeologische verwachting. Archeologisch onderzoek kan zowel kennis over de stadsontwikkeling van Antwerpen als over de bebouwingshistoriek van het desbetreffende perceel opleveren.

Het projectgebied is gelegen binnen de vierde Antwerpse stadsgordel wat een verhoogde verwachting ten aanzien van bewoningssporen vanaf de 14de eeuw impliceert. Daarnaast kunnen oudere sporen op basis van archeologische vondsten in de omgeving niet uitgesloten worden. De archeologische verwachting spitst zich verder ook toe op sporen en/of resten van bewoning uit de late en post-middeleeuwen, meer specifiek van het raamhof met bijhorende gebouwen en van de Calvinistische kerk(en) uit 1567. Tenslotte kunnen de resultaten van het archeologisch onderzoek de bestaande kennis over de reeds uitvoerig gedocumenteerde bebouwingshistoriek bevestigen of bijstellen. Het gaat voornamelijk over de periode van Rubens en de periode nadien.

Om dit potentieel tot kennisvermeerdering verder te exploiteren, wordt **een archeologische werfbegeleiding** van alle uitgravingen binnen het projectgebied geadviseerd (figuur 25) en dit omdat een volwaardige opgraving niet mogelijk is door de technische uitvoeringswijze van de geplande bodemingreep. Het archeologisch

⁷ Geotechnisch verslag Samsuffit

⁸ Geotechnisch verslag Samsuffit



onderzoek kan pas plaats vinden als de eigenlijke werken van start gaan en de uitgravingen door de bouwheer worden gefaciliteerd. Het gaat concreet om:

1. de sleuven voor de nutsleidingen met een breedte van 60 cm en een diepte van 80 cm en dit over een oppervlakte van 64m².
2. de uitgravingen voor septiek, caniveau, regenwaterput en pompputten – goed voor een totale afgraving van 122m² tot een diepte van max. 2,80 m beneden maaiveld.
3. de uitgraving voor de nieuwbouw op de zone van de huidige 'ganzenwei' over een oppervlakte van 393m² en tot een diepte van -9,735 m beneden maaiveld.



Figuur 25. Plan met aanduiding van de archeologisch op te volgen (opgraving) zones binnen het projectgebied



3 BRONNEN

ASAERT G., S. GRIETEN, T. GROBET, M.J. MARINUS, M. MORBE, W. POTTIER, I. SCHOUPS en D. VANACKER, *Het grote geschiedenisboek van Antwerpen*, 2010, Antwerpen - Zwolle.

BELLENS T., A. SCHRYVERS, D. TYS, D. TERMOTE en H. NAKKEN, *Archeologisch onderzoek van de Antwerpse burcht*, in *Monumenten en Landschappen* 31/1, 2012 p. 4-21.

BERTELS I., T. BISSCHOPS en B. BLONDE, *Stadslandschap. Ontwikkelingen en verwickelingen van een stedelijke ruimte*, in BERTELS I., B. DE MUNCK en H. VAN GOETHEM, *Antwerpen. Biografie van een stad*, Antwerpen, 2010, p. 11-66

MACLOT Petra, *Bouwhistorisch onderzoek van de Rubenssite in Antwerpen*, Antwerpen, 2016

RUBEN WILLAERT NV, *Rubenshuis (Antwerpen, Antwerpen). Archeologische inschatting in functie van beheersplan*, Sint-Michiels-Brugge, 2020

VOET L., G. ASAERT, H. SOLY, A. VERHULST, F. DE NAVE en J. VAN ROEY, *De stad Antwerpen van de Romeinse Tijd tot de 17de eeuw: topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565*, 1978, Brussel

Online

<http://www.geopunt.be/>

<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/>

Geotechnisch verslag

Samsuffit Geo Service, *Geotechnisch verslag n°20200608. Antwerpen – Rubens Experience*, 2020



4 LIJST VAN FIGUREN

Figuur 1. Topografische kaart met aanduiding van het projectgebied (bron: GIS stad Antwerpen, aanmaak 02/09/20)

Stad Antwerpen dienst archeologie

Figuur 2. Kadastrale kaart met aanduiding van het projectgebied (bron: GIS stad Antwerpen, aanmaak 02/09/20)

Stad Antwerpen dienst archeologie

Figuur 3. Twee proefsleuven in tuin van het Rubenshuis uitgevoerd door Johan Veeckman in 1991

Stad Antwerpen dienst archeologie

Figuur 4. Inplanting van de sleuven uitgevoerd in 1991 in de historische tuin

Stad Antwerpen dienst archeologie

Figuur 5. Overzicht van de geplande ingrepen in het projectgebied

Stad Antwerpen dienst archeologie

Figuur 6. Luchtfoto Rubenssite met aanduiding van het projectgebied (bron: luchtfoto 2010 stad Antwerpen - aanmaak 02/09/2020)

Stad Antwerpen dienst archeologie

Figuur 7. Tertiaire bodemkaart met aanduiding van het projectgebied (bron: Geopunt, aanmaak 02/09/2020)

Stad Antwerpen dienst archeologie

Figuur 8. Quartaire bodemkaart met aanduiding van het projectgebied (bron: Geopunt, aanmaak 02/09/2020)

Stad Antwerpen dienst archeologie

Figuur 9: Stadsuitbreidingen van Antwerpen met aanduiding van de Rubenssite

Uit Guido De Brabander, Nakaarten over Antwerpen, Brugge, 1988, p. 11

Figuur 10. Rubenssite en Kolveniershof weergegeven op het plan van Horenbault, 1524-1528

Rijksmuseum Amsterdam, prentenkabinet – uit Ruben Willaert NV, 2020

Figuur 11. Rubenssite en Kolveniershof op vogelvluchtplan van Hiëroynus Cock, 1557

Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen, cat. nr. IV/C.139, inv. nr. 17.864 - uit Ruben Willaert NV, 2020

Figuur 12. Rubenssite en Kolveniershof op het vogelvluchtplan van Virgilius Bononiensis, 1565

Museum Plantin Moretus - uit Ruben Willaert NV, 2020

Figuur 13. Rubenssite en Kolveniershof weergegeven op het plan van Joris Hoefnagel, 1574

FelixArchief, Stadsarchief Antwerpen - uit Ruben Willaert NV, 2020

Figuur 14. Kadastraal plan van 1824 met aanduiding Rubenssite en Kolveniershof

FelixArchief, Stadsarchief Antwerpen

Figuur 15. Plan van 1892

FelixArchief, Stadsarchief Antwerpen

Figuur 16. Gevel magazijn Hopland nummer 13

FelixArchief, Stadsarchief Antwerpen



Figuur 17. Plattegrond Rubenssite in 1937
FelixArchief, Stadsarchief Antwerpen

Figuur 18. Het Rubenshuis in 1937
FelixArchief, Stadsarchief Antwerpen

Figuur 19. Tuin van het Rubenshuis met fontein en tuinpaviljoen
FelixArchief, Stadsarchief Antwerpen

Figuur 20. Tuin Rubenshuis met portiek
FelixArchief, Stadsarchief Antwerpen

Figuur 21. Tuinmuur/gevel pakhuis Hopland 13
Petra Maclot

Figuur 22. Het Rubenshuis en portiek in 1947
FelixArchief, Stadsarchief Antwerpen

Figuur 23. Plan met aanduiding van de CAI-locaties in de omgeving van het projectgebied (bron: Centrale Archeologische Inventaris, aanmaak 02/09/2020)
Stad Antwerpen dienst archeologie

Figuur 24. Implementatie historische bron door Petra Maclot, Bouwhistorisch onderzoek van de Rubenssite in Antwerpen, 2016

Figuur 25. Plan met aanduiding van de archeologisch op te volgen (opgraving) zones binnen het projectgebied
Stad Antwerpen dienst archeologie



5 BIJLAGEN

Bijlage 1. Inplantingsplan Rubenssite
Stad Antwerpen / Robbrecht en Daem architecten NV